

Проф. Уладзімер Піцэта.

Правадзейны Член Інстытуту
Беларускае Культурны.

Полацкая зямля. ў пачатку XVI стагоддзя.

I.

эрыторыяльнае адзінства Полацкае зямлі пачало раскладацца ўжо з пачатку XIII стагоддзя. На той час як смаленскі князь Імсьціслаў улажыў умову з немцамі, у 1229 годзе, Віцебская зямля ўжо політычна вылучылася з складу Полацкае зямлі. Віцебскі князь, нароўне з смаленскім і полацкім князьмі, прымаў удзел у ўкладанні ўмовы 1229 году. Дзякуючы эканамічнаму і політычнаму ўзмацненню Смаленскае зямлі—Полацкая і Віцебская землі падпалі пад фактычны пратэктарат Смаленскага князя.

Дзякуючы гэтаму самаму захавалася эканамічнае адзінства Полацкае і Віцебскае зямель, праз якія праходзіў найважнейшы гандлёвы шлях па Заходняй Дзевіне да берагоў Балтыцкага мора. З часу эканамічнага і політычнага заняпаду Смаленскае зямлі, у другой чвэрці XIII стагоддзя, Віцебская і Полацкая землі сталі незалежнымі адна ад другога і эканамічна і політычна.

XIII стагоддзе было цяжкім часам для Полацкае зямлі. Суседняя Літва, якая на гэты час політычна ўзмацнілася, рабіла заўсёды напады на Полацкую зямлю і страшэнна нішчыла яе. Насельніцтва Полацкае зямлі ня мела магчымасці арганізаваць належную абарону ад літоўскіх нападаў. Частка насельніцтва шукала ратунку, уцякаючы ў паміжрэчча Акі і Волгі, дзе яна развінула вельмі значную колёнізацыйную дзейнасць. Калі вусьце Заходняе Дзевіны захапілі немцы, дык гэта, не даючы магчымасці палачанам гандляваць вольна па Заходняй Дзевіне, стаўляла Полацкую зямлю ў эканамічную залежнасць ад Лівонскага ордэну, што яшчэ больш падкрэсьлівала той цяжкі эканамічны і політычны стан Полацкае зямлі, у якім яна знаходзілася. Няма патрэбы перагледзець яшчэ раз літоўска-полацкія ўзаемаадносіны. Аналіз гэтых ўзаемаадносін зрабіў і профэсар Дани-

левіч у сваёй „Гісторыі Полацкае зямлі“¹⁾, і профэсар Любаўскі²⁾. Адзначым, што, дзякуючы напружаным літоўска-полацкім узаемаадносінам, частка тэрыторыі Полацкае зямлі, якая засталася пасля вылучэньня яе з складу Віцебскае зямлі, увашла ў склад уласна Літоўскага княства, гэта—мясцовасьці на поўдзень ад Заходняе Дзьвіны, а рэшта вялікае калісьці тэрыторыі Полацкае зямлі павінна была адчуць залежнасьць ад літоўскіх князеў.

Барацьба літоўскіх князеў з Полацкам скончылася ўтварэньнем у ім сувэрэнітэту Літвы. У 1387 годзе Полацк, які не хацеў падпарадкавацца Літве, быў абложаны братам Ягайлы Скіргайлам і, урэшце, павінен быў капітуляваць. Профэсар Любаўскі думае, што палачане толькі тады пусьцілі да сябе ў горад Скіргайлу, калі ім была забяспечана полацкая політычная старасьветчына і абвешчаны непарушнымі полацкія правы і вольнасьці³⁾. Профэсар Любаўскі заўважае, што і паводле пацьвярджальнага прывілею Полацкае зямлі ад 23 ліпня 1511 году пачатак пацьвярджэньня політычных праў і вольнасьцяў Полацкае зямлі адносіцца да часоў Скіргайлы⁴⁾.

Першапачатковы тэкст гэтых „добраваленстваў“ не захаваўся. Усе гэтыя „добраваленстваў“, якія выдуць свой пачатак ад часу Скіргайлы і Вітаўта, аб'ядналіся ў вышэйпамянёным пацьвярджальным прывілеі ад 23 ліпня 1511 году. Самы „пацьвярджальны земскі прывілей“ ня быў даўгі час прадметам самастойнага навуковага вывучэньня. Толькі ў 1903 годзе малады дасьледчык гістарычнага лёсу Літоўска-Беларускае дзяржавы Якубоўскі, зрабіў спецыяльны крытычны аналіз пацьвярджальнага прывілею Полацкае зямлі⁵⁾. Гэта дало магчымасьць дасьледчыку прысьці да вельмі каштоўных вывадаў і нагляданьняў. Якубоўскі адзначаў у пацьвярджальным прывілеі ад 23 ліпня 1511 году прысутнасьць дзвёх частак, розных з боку формы і зьместу: адна з іх мае шмат архаізмаў, і з боку мовы і зьместу належыць да больш старадаўніх часоў; другая частка—больш позьняга паходжэньня. Артыкулы абедзьвюх частак перамешаны адны з другімі, але вылучэньне іх з ліку найбольш архаічных не выклікае асаблівае цяжкасьці⁶⁾. Можна зусім згадзіцца з прыпушчэньнем Якубоўскага, што самая старадаўняя частка Полацкае Устаўнае Граматы ад 23 ліпня 1511 году ўяўляе сабой нішто іншае, як частку граматы аб угодзе жыхароў Полацку з сваім князем у першай палове XIV стаалецця. Пільная патрэба такога пісаннага „раду“ тлумачылася прысутнасьцю ў Полацку наасобных удзельных князеў, спачатку ў асобе Война, брата Вітэна і Гэдыміна, а потым—у васобе князя Андрэя (сына Альгерда, які стаў Полацкім князем яшчэ пры жыцьці бацькі і быў на чале зямлі на працягу трыццаці год⁷⁾).

Радная грамата палачан з сваім князем, укладаньне якое Якубоўскі адносіць да першае чвэрці XIV стаалецця і тэкст якое, можна здагадавацца, захаваўся ў пацьвярджальным прывілеі ад 23 ліпня 1511 году, складалася з 11 артыкулаў. Грамата аб угодзе забяспеч-

¹⁾ В. Е. Данилевич Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV века. Киев, 1896.

²⁾ Областное деление и местное управление Литовско-Русского Государства во времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки Матвея Любавского, 1892. (Адбітак з выданьня: „Чтения в обществе истории и древностей российских“, стар. 28—31. (Далей прыводзіцца скарачана: „М. К. Любавский, Областное деление“).

³⁾ М. К. Любавский, Областное деление. стар. 30.

⁴⁾ М. К. Любавский, *ibidem*.

⁵⁾ И. Я. Якубовский. Земская привилегия великого княжества Литовского. („Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1903, красавік-чэрвень).

⁶⁾ И. Я. Якубовский, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 203.

⁷⁾ М. К. Любавский, *op. cit.*, стар. 29.

вала полацкую царкву ад таго, каб князь не мяшаўся ў яе справы: „што же царквы божыя, тобе не вступатися, в дом божий святой Софен, у дом божий святого спаса и в иные царквы не вступати со тобе“. Пагодле ўгоды Полацкі князь адмаўляўся ад пасяганьняў на адмерную маемасьць, „безадшину и отмерщину“, а таксама адмаўляўся ад таго, каб мяшацца ў справы куплі і продажы зямель: „и в купленницы Полоцкие ти не вступатися“. Грамата абараняла насельнікаў Полацкае зямлі ад самавольнае падворнае павіннасьці: „а в подводы ти, княже, коней в полочан не брати ни в посельских путников ни в сябров городских“. Грамата абараняла непарушнасьць працэсуальнае старасьветчыны. Яна забараняла даваць веру паказаньням халопу: „а холопы и рабе веры не няти“; забясьпечвала справядлівасьць судовых спраў: „а о обаде ис права дати“; нязьменьнасьць даўнейшых судовых пастановаў: „а старых судов ти не посуживати“; вызваляла з астрогу тых, хто меў заручнікаў: „а через поруку внятство не сажати“. Урэшце, грамата забараняла прымаць пад увагу тых паказаньні, якія былі дадзены ў часе катаваньня: „а по муце веры не няти“, і забараняла палачанам, пад пагрозай кары, хаваць ад князя прыпісанья да князёўскага стала рэкі і азёры: „а полочанам рек и озер княжих не таяти и хто потаит, того ти, княже, казнити“. Такою павінна была быць грамата Полацку аб угодзе з сваім князем у першай палове XIV стагодзьця. Запраўды, усе артыкулы архаічны з боку свае мовы і зьместу. Яны былі звычайнымі пакуль не настаў час узаемаадносін князя з вечам на падставе ўмовы. Сталая эканомічная і палітычная сувязь Полацку з Ноўгарадам мела магчымасьць зрабіць у пэўным кірунку ўплыў на праўную формальную полацкае старасьветчыны, якую далі ёй палачане. Зусім магчыма, што „добраваленствы“ Скіргайлы, якія той даў Полацку, і былі зьмешчаны ў вышэйпамянянай грамаце.

Палітычна-праўнае палажэньне Полацкае зямлі зьмянілася ў часы Вітаўта, уладу якога Полацк прымушаны быў прызнаць. Разам з тым, Полацкая зямля павінна была адмовіцца ад таго, каб мець свайго князя, і прыняць намесьніка ад вялікага князя Вітаўта (1392). Дзеля замірэньня насельніцтва Вітаўт павінен быў выдаць новы прывілей, які замацаваў за палачанамі іх палітычна-бытавую старасьветчыну і даў новыя „добраваленствы“. Якубовскі адносіць апавяшчэньне гэтага прывілею да 1392—1399 гадоў. У 1399 годзе Вітаўт быў у Полацку, дзе зацьвердзіў умову палачан з Рыгай¹⁾. Тое, што Полацк прызнаў сувэрэнітэт вялікага князя Вітаўта, рабіла паважныя зьмены ў дзяржаўна-праўным палажэньні Полацкае зямлі. У Полацку было зьнішчана самастойнае князьяваньне; замест удзельнага князя ў Полацку сядзеў намесьнік вялікага князя, якога сталі тытуляваць, з пачатку XVI стагодзьця, ваяводаю. Барацьба Вітаўта з тым, што засталося ад удзельна-феўдальнае сыстэмы, патрабавала асьцярожнае і лагоднае палітыкі ў адносінах да насельніцтва зямель, бо яно згадзілася б з адбыўшыміся дзяржаўна-праўнымі зьменамі ў палажэньні зямель толькі тады, калі атрымала поўную забясьпеку з боку ўлады ў непарушнасьці ўсяе палітычна-праўнае старасьветчыны.

Полацкі прывілей Вітаўта ішоў насустрач гэтаму жаданьню. Ён ня толькі пацьвердзіў усе артыкулы старадаўняе Полацкае граматы, аб угодзе з сваім князем, і гэтым перанёс усе абмежаваньні ўлады Полацкага князя на самога вялікага князя, але замацаваў за Полацкай зямлёй асаблівае палітычна-праўнае палажэньне, на падставе якога

¹⁾ П. Я. Якубовскі, *op. cit.* („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 269.

Полацкая зямля, здабыла рад політычных прывілеяў. Дзякуючы гэтым прывілеям Полацкая зямля захавала ўнутраную аўтаномію, прызнаючы, у той самы час, сувэрэнітэт вялікага князя. Яна стала адной з частак вялікага княства Літоўскага і карысталася асаблівымі правамі і перавагамі, якія, у значнай меры, абмяжоўвалі прэрогатывы ўлады вялікага князя ў адносінах да насельніцтва Полацкае зямлі.

Прывілей Вітаўта разглядаў Полацкую зямлю як тэрыторыяльную, політычна-вылучаную адзінку, з сваімі мясцовымі правамі і перавагамі. З гэтага вынікала права засялення зямлі, права мець у сябе намесьнікаў, толькі—са згоды палачан. Вялікі князь ня меў права прызначыць у Полацка намесьніка „супроць іх волі“. Таксама, намесьнік, якім насельніцтва было незадаволена і якога яно вымагала зьмяніць, павінен быў быць звольнены ад сваіх абавязкаў. Вялікі князь прымаў на сябе ў такім выпадку абавязак „ім намесьніка иного дати, по их воле“¹⁾. Вызначэньне кандыдатаў на пасаду намесьніка паказвае на тое, што існаваў сход краю, які, у пэўнай меры, меў магчымасьць выяўляць волю тых грамадзкіх груп, якія займалі кіраўнічае становішча.

Намесьнік, якога стаўляў вялікі князь, павінен быў безадкладна „первого дня ему крестъ целовати и полочанам на том, чтобы без исправы полочанина не казнити ни в чем“. Гэтым забясьпечваліся справядлівыя пастановы судоў²⁾. Полацкая зямля, прызнаючы сувэрэнітэт вялікага князя Літоўскага, павінна была быць выключна пад яго ўладай. Права вялікага князя ў адносінах да Полацкае зямлі не павінны нікому перадавацца—„а полочанам не даритися никому“³⁾. Прывілей Вітаўта абараняў насельніцтва ад самавольных пабораў з боку намесьнікаў. Прывілей забараняў намесьніку ўсялякія падарожы па краіне, выключаючы толькі падарож на палляваньне, у часе якіх насельніцтва аслаблялася ад даваньня намесьніку якіх-колечы натуральных падарункаў: „и по станам не дарити“⁴⁾. Прывілей Вітаўта, прызнаючы за палачанамі ўнутраную аўтаномію, надаваў насельніцтву права „всем жити в Полоцку добровольно, покуль кто хочет“. Незадаволеныя мелі права выехаць „куды кто хочет без каждой зачепки“, маючы права ўжыць сваю нярухомую маёмасьць паводле ўласнага жаданья. Палачане маюць і мясцовую тэрыторыяльную падсуднасьць. Усе справы, што датычаць палачан, „хотя бы о смертной вине“, разглядаюцца „в Полоцку по их праву с полочанамі по испросу“. Позва ў Літву адказчыка згодна з просьбай ісці—немагчымае зьвяшча⁵⁾.

Полацкі прывілей Вітаўта даў Полацкай зямлі і некаторыя фінансавыя права і перавагі, якія павінны былі зрабіць больш цесную сувязь паміж Полацкаю зямлёй і іншымі часткамі вялікага княства Літоўскага. З гэтаю мэтай з палачан зьнялі мыта „по всей нашей державе“⁶⁾. Урэшце, прывілей 1399 году надаў палачанам права караць самім тых палачан, якія „загудят воск в Ризе или инде, а приедет до Полоцка“⁷⁾.

Полацкі прывілей 1399 году выразна падкрэсьліў асаблівае дзяржаўна-праўнае палажэньне Полацкае зямлі ў складзе вялікага княства

¹⁾ И. Я. Якубовский *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 298, арт. 21.

²⁾ И. Я. Якубовский, *ibid.*, арт. 22.

³⁾ И. Я. Якубовский, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 297, арт. 17.

⁴⁾ И. Я. Якубовский, *ibid.*, арт. 13.

⁵⁾ И. Я. Якубовский, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 298, арт. 24.

⁶⁾ И. Я. Якубовский, *ibid.*, арт. 18.

⁷⁾ И. Я. Якубовский, *ibidem.*

Лігоўскага. Праз гэта былі дасягнуты як тое, што палачане пагадзіліся з удадай вялікага князя, гэтак і тое, што і ўдзельнага князя замянілі насамтай намесніка. Прывілей не крануў дзяржаўна-праўнае і бытаннае старасветчыны. Затое на насельніцтва ўскладаўся абавязак заўсёды быць парыхтаваным да таго, каб ісьці на вайну¹⁾.

У змаганьні цэнтральных краін, якія мелі прывілей, з краінамі паўмежнымі, якія прывілеяў ня мелі, а змаганьне пачалося, як памер Ягайла, Полацк спагадаў спачатку Сьвідрыгайлу. Толькі пасля таго, як Сьвідрыгайлу канчальна перамаглі, Полацк, а разам з ім і Віцебск былі прымушаны прыняць намеснікаў вялікага князя Жыгімонта (сына Кейстута)²⁾. Жыгімонт павінен быў даць Полацку новы прывілей, у якім былі пацьверджаны ўсе дадзеныя раней „добраваленствы“ і нададзены новыя. Паводле думкі Якубоўскага, гэты прывілей быў дадзены ў тэрмін паміж 1436—1440 гадамі. Гэтае прыпушчэньне Якубоўскага зусім правільнае. Дакладнасьць паказанае даты выходзіць з агульнага політычнага палажэньня Полацку. Аднаўляючы прывілей Жыгімонта, Якубоўскі лічыць, што ён абхапіў „добраваленствы“ Вітаўта і Сьвідрыгайлы. Праўда, у пацьвярджальным прывілеі 23 ліпня 1511 году замест Сьвідрыгайлы гутарка ідзе аб Скіргайле. Якубоўскі лічыць гэта звычайнаю памылкаю перапішчыка, бо наступнікам Вітаўта на стале вялікага князя быў Сьвідрыгайла. Апроч таго, нічога ня ведама аб прывілеях Скіргайлы, які быў кароткі час намеснікам Ягайлы ў Літве³⁾. Якубоўскі знаходзіць пацьвярджэньне свае думкі аб памылцы у пацьвярджальным прывілеі, які даў Полацкай зямлі Жыгімонт-Аўгуст 21 лютага 1547 году, бо ў ім замест слова „Скіргайла“, напісана „Швідрыгайла“⁴⁾. Згадзіцца з гіпотэзай Якубоўскага можна толькі часткай і прызнаць правільным чытаньне прывілею Жыгімонта-Аўгуста, але толькі ў значна больш абмежаваных рамках у параўнаньні з прыпушчэньнем Якубоўскага. Нам здаецца, што ў прывілеі ад 23 ліпня 1511 году няма тае значнае памылкі, аб якой кажа Якубоўскі. Вялікі князь Скіргайла быў адным з аўтараў полацкае аўтаноміі. Вось чаму тое, што яго імя ўспамінаецца ў прывілеі, не выклікае ніякае асаблівае падазроўнасьці. Трэба думаць, што ў гэтым выпадку ў самым тэксьце прывілею ня было ніякае памылкі перапішчыка. Полацкая зямля падтрымала вялікага князя Сьвідрыгайлу ў яго змаганьні з Жыгімонтам, сынам Кейстута. У часе змаганьня, калі ўсё было пастаўлена на карту, калі самі палачане былі зацікаўлены ў тым, каб перамог Сьвідрыгайла, ня было месца асаблівым дзяржаўна-праўным актам. Зразумела, вялікаму князю Сьвідрыгайлу даводзілася раздаваць землі, і гэтыя раздачы пацьвердзіў Казімер і яго наступнікі. У гэтым выпадку надмен слова „Скіргайла“ словам „Швідрыгайла“ у тэксьце пацьвярджальнага прывілею Жыгімонта-Аўгуста можна лічыць правільным, што зусім адпавядала тэй політычнай кон'юнктуры, у ўмовах якое адбывалася політычная дзейнасьць вялікага князя Сьвідрыгайлы.

Прывілей Жыгімонта, сына Кейстута, пацьвердзіў „добраваленствы“, якія далі Полацку вялікія князі Сьвідрыгайла і Вітаўт. У тэксьце, які аднавіў Якубоўскі, ёсьць 44 артыкулы—на 20 артыкулаў больш у параўнаньні з папярэднім прывілеем Вітаўта. У дзяржаўна-праўных адносінах новы прывілей ня даў ніякіх новых пераваг, за выключэнь-

1) Н. Я. Якубовскій, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень, 1903), стар. 297, арт. 12.

2) М. К. Любаскін, *op. cit.*, стар. 30.

3) Н. Я. Якубовскій, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень 1903), стар. 264.

4) Н. Я. Якубовскій, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень 1903), стар. 301.

нем артыкулу, які забараняў полацкім намесьнікам „городам дарити“. Рэшта артыкулаў абараняе насельніцтва ад самавольных лабораў і павіннасьцяў з боку розных устаноў сьвецкае і духоўнае ўлады¹⁾.

Часы Казімера Ягелёнчыка—новы момант у гісторыі Полацкае констытуцыі. Казімер Ягелёнчык, дзеля дасягненьня згоды паміж насельніцтвам краін прывіляваных і непрывіляваных, павінен быў абвесьціць 2 мая 1447 году новы прывілей, у якім зямляўласнікі,— шляхта і мяшчане,—атрымалі рад істотных праў і пераваг. Каб супакоіць насельніцтва Полацкае зямлі, Казімер Ягелёнчык дадаў да старых артыкулаў Полацкае констытуцыі яшчэ новыя, у якіх адбіўся зьмест прывілею 2 мая 1447 году. Полацкая зямля атрымала ад Казімера Ягелёнчыка пацьвярдзальны прывілей, з дадаткам новых артыкулаў (1451). Новыя артыкулы ўводзілі ў склад Полацкае констытуцыі асноўныя палажэньні прывілею 2 мая 1447 году. Гэта былі: 1) гарантыя асабовае недатыкальнасьці і публічнага разгляду судовых спраў; 2) індывідуальная адказнасьць за злачыныствы; 3) права вольнага кіраваньня вотчыннымі маёнткамі, у вадаведнасьці з жаданьнямі іх уласьнікаў; 4) прызнаньне за зямляўласнікамі права на вотчыны суд; 5) права не плаціць сярэбшчыны; 6) права ўдавы на маемасьць.

У часы новага вялікага князя Аляксандра, сына Казімера, тэкст Полацкае констытуцыі быў пацьверджаны і дададзены двама артыкуламі, як гэта дакладна давеў Якубоўскі. Гэты дадатак новых артыкулаў быў выкліканы тым, што Полацак атрымаў 7 кастрычніка 1498 году прывілей на Майдэборскае права. Новыя артыкулы вялікага князя Аляксандра забяспечвалі непарушнасьць усіх зробленых зямельных дасягненьняў і атрыманых унутры гораду данін—да таго часу, як быў абвешчаны прывілей на Майдэборскае права, з умовай, каб насельніцтва, якое жыло на гэтых землях, у выпадку, калі-б, „хотели купецто, або ремеслом, которым ся бы ходити, ты мают з мешчанами нашими серебшчину и ордынщину платити и иные полатки ку пожитку нашего земскому“²⁾. Урэшце, у часы Жыгімонта I канчальна склаўся тэкст Полацкае констытуцыі, да якой у пацьвярдзальным прывілеі 23 ліпня 1511 году былі дададзены тры новыя артыкулы; паводле гэтых артыкулаў, папершае, полацкая важніца знаходзілася пад сумесным загадам баяр і мяшчан; падругое, царкоўныя баярскія людзі былі звольнены ад удзелу ў выплаце сярэбшчыны, якую войт, бурмістар і радцы „на своей потребе кладут на наше место“, і, урэшце, патрэцае,—падзел лясоў баярскіх ад мяшчанскіх. Мяшчане ня маюць права браць лясныя матар’ялы ў баярскіх лясох „на свои потребности меские“. Мяшчане маюць права браць „на свои потребности“ лес каля гораду, „в наших борех и лесех и дубровах, и гаях, где сдавна будут бирали, а в боярской не мают брать“. Так канчальна склаўся тэкст Полацкае констытуцыі³⁾.

Паводле свае констытуцыі Полацкая зямля карысталася асобнымі дзяржаўна-праўнымі нормаў, якія вылучалі яе ў паасобную ад іншых частак дзяржавы тэрыторыю і адносіны якое да цэнтральнае ўлады вельмі выразна выявіліся ў самой констытуцыі. Дзякуючы гэтаму правы і паўнамоцтвы ўлады вялікага князя былі ў значнай меры зьменшаны тымі публічна-праўнымі нормаў, якія зьмешчаны ў Полацкай констытуцыі³⁾.

¹⁾ И. Я. Якубовский, *ibidem*.

²⁾ И. Я. Якубовский, *op. cit.*, („Журн. М. Н. Пр.“, чэрвень 1903), стар. 303.

³⁾ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. С.-Петербург. (Т. I, 1846; т. II, 1847; т. III, 1848; т. IV, 1850). Т. II, № 70. (Далей прыводзяцца скарачана: „Акты Зап. России“).

Полацкая зямля—адна з складаных частак Літоўскага вялікага княства, аднак такая, якая захавала нязменную сваю праўна-бытавую старасьветчыну. Яе злучанасьць з цэнтральнай уладай абмяжоўвалася толькі прызнаньнем сувэрэнітэту вялікага князя, а гэты сувэрэнітэт выяўляўся ў асобе намесьніка ваяводы, якога абірала насельніцтва. Апошні зьяўляўся запраўдным прадстаўніком інтарэсаў Полацкае зямлі, а таксама выяўнікам яе політычнага і тэрыторыяльнага адзінства. Насельніцтва Полацкае зямлі мае права вызначаць вялікаму князю пажаданых яму кандыдатаў на пасаду намесьнікаў-ваявод. Гэтыя намесьнікі знаходзяцца на пасадзе да таго часу, пакуль яны „любы“ насельніцтву. Намесьнік-ваявода ня можа быць прадстаўніком інтарэсаў Полацкае зямлі, калі яго не жадае насельніцтва. Вызначэньне кандыдатаў на пасады намесьнікаў-ваявод, а таксама адсылка вялікаму князю паклоннае просьбы ад імя ўсяе зямлі прыпушчаюць функцыянаваньне спецыяльных устаноў, краёвых соймаў, пастановы якіх зьяўляюцца адбіткам думак усяе Полацкае зямлі. Зразумела, соцыяльны склад такіх краёвых соймаў быў даволі абмежаваным. Звычайна, прадстаўніцтва Полацкае зямлі складалася з тутэйшых баяр, а таксама з мяшчан, якія жылі ў горадзе. Краёвы сход гораду быў прадстаўніцтвам усяе зямлі, у ім можна бачыць факт захаваньня глыбокае вечавае старасьветчыны.

Намесьнік-ваявода—прадстаўнік улады вялікага князя. Ён адпраўляе суд ад імя вялікага князя. Намесьнік-ваявода адпраўляе суд на месцы.

Вялікі князь ня мае права адпраўляць суду па-за межамі зямлі, калі на гэта ня згодны абодвы бакі. Прынятыя судовыя пастановы не падлягаюць перагляду. Самы суд ваявода павінен адпраўляць не адзін, але „с бояры и мешаны“. Ваявода і яго слугі ня маюць права разглядаць у валасьцях ніякіх судовых спраў. Ваяводзе забараняецца браць падаткі, якія ня вызначаны законамі: „от пригонов городских,— посулов не брати, а по волости нашей воеводе Полоцкому не ездити, а поедет ли коли в ловы ино по станом не дарити“. Політычна-праўная залежнасьць ваяводы ад насельніцтва зямлі выяўлялася яшчэ і ў тым, што ён прысягаў „што же без их sprawy полочанина ни в чем не казнити“. Такім чынам, полацкі прывілей вельмі ярка і выразна выявіў політычна-тэрыторыяльнае адзінства Полацкае зямлі і поўную незалежнасьць у справах унутранага кіраванья. З гэтага дзяржаўна-праўнага палажэньня Полацкае зямлі выходзіла і абмежаваньне ўлады вялікага князя што да кіраванья полацкімі валасьцямі і гарадамі. Вялікі князь Літоўскі абавязваўся перад палачанамі „не даритися никому“, і, апроч таго, не даваць гарадоў ваяводзе ва ўласнае карыстаньне: „а воеводам городом не дарити“. Такім чынам, правы і перавагі ўлады вялікага князя ў адносінах да Полацкае зямлі былі ў значнай меры абмежаваны. Правы вялікага князя сустрэліся з правамі і прывілеямі насельніцтва. Перамагло насельніцтва. Прэрогагаты ўлады вялікага князя звязала дзяржаўна-праўная традыцыя краю.

Полацкая констытуцыя, паколькі яна абараняла правы зямлі ад магчымых пасяганьняў на яе з боку прадстаўнікоў улады вялікага князя, ахапіла жыцьцё Полацкае зямлі з розных бакоў і тым самым замацавала політычна-праўную старасьветчыну, якая стваралася на працягу сталецьяў.

Полацкая констытуцыя забяспечвала насельніцтву права пэтыцыі, асабовую недатыкальнасьць, індывідуальную адказнасьць за злачынствы і дала насельніцтву права вольнага ад'езду за межы Полацкае зямлі, „куды хто хочет“. Улада вялікага князя абавязана была „силой не держати“ таго, хто захоча выехаць, і не рабіць пры гэтым ні-

якіх перашкод. Полацкая констытуцыя забяспечвала царкве недатыкальнасць з боку сьвецкае ўлады як у царкоўных справах, гэтак і ў справах што да царкоўнае нярухомае маемасьці. Яна абараняла ніжэйшае духавенства ад залішняе эксплёатацыі з боку тутэйшага біскупства шляхам азначэньня тых падаткаў, якія паступалі ў скарб біскупа, а таксама забараняла „грывострызцу по волости ездити и лен драть“. Правы зямляўласнікаў констытуцыя таксама замацавала. Права вотчыннага суду над баярскімі людзьмі і „мещанскими сябры“ было пакінута за ўласнікамі. Толькі ў тым выпадку, калі гаспадар, ня глядзячы на вымогу аднаго з зацікаўленых, суду не адправіць, то магчыма пасылка дзецага дзеля прыводу абвінавачаных на суд, аднак, з умовай выплаты гаспадару тае віны, якая будзе прысуджана. Царкоўныя і баярскія людзі, што жывуць у горадзе, але не займаюцца „купецством, або ремесством“ ня прымаюць удзелу ў выплаце тае сярэбшчыны, якую войт і бурмістар будуць „меже себе на свои потребности покладати“. Людзі, якія належаць да прыватных уласнікаў, паколькі яны жывуць у горадзе і займаюцца „купецством, або ремесством“, павінны прымаць удзел супольна з мяшчанамі ў выплаце як сярэбшчыны і ардыншчыны, гэтак і іншых „слушных податков купожитку нашому и земскому“. З другога боку, духоўныя зямляўласнікі, якія мелі за горадам фальваркі і сенажаці, ня мелі права сяліць на іх гандлёвых людзей і рамеснікаў, а выключна—людзей сельскіх, „которые бы там хлеб робили“. Гэтая забарона была зроблена дзеля таго, каб перашкаджаць рамеснікам і гандлёвым людзям ухіляцца ад выплаты розных гарадзкіх падаткаў, якія яны павінны былі плаціць сумесна з мяшчанамі. Духоўныя і сьвецкія зямляўласнікі, паколькі яны ўладалі дварамі і сядзібамі „в замку, або середь места Полоцкого“, мелі права на „тых месцох их слуги и иные закладни за собой имети и их садити“, якія выплачвалі сваім гаспадаром звычайны позем. Зразумела, насельніцтва, якое жыло на прыватна-ўласніцкіх землях, ня мела права займацца ні гандлем, ні рамесніцтвам. У праціўным выпадку яно павінна было прымаць удзел у выплаце дзяржаўных і спецыяльна мяшчанскіх падаткаў, а таксама і ў павіннасьцях.

Полацкая констытуцыя, абараняючы інтарэсы зямляўласнікаў ад самавольных лабораў з боку гарадзкае ўлады, у той самы час старалася абараняць інтарэсы мяшчанства з боку тых, хто ня быў упісаны ў склад гарадзкае грамады. Рэзюмуючы адносіны пэўных груп насельніцтва да гарадзкае грамады, у спецыфічным сэнсе гэтага слова, Полацкая констытуцыя пакінула ў супольнае карыстаньне баяр і мяшчан эксплёатаваньне гарадзкае вагі. Прыбыткі ад вагі ідуць „к бояром і мещаном на полы, по давному подле уставы и суда отца нашего, маюць кождый год держати по два боярина и по два мещанина и плат с нее выбирать и свою половину мают обернути на свои потребности“. Полацкая констытуцыя абараняла правы тутэйшых зямляўласнікаў як у вадносінах да зямлякарыстаньня, гэтак і што да права карыстацца сваёю нярухомасьцю. У першым выпадку кожны, хто „держит отчиные именья свои, а либо што кому будет в. к. дал и в. к. Скиргайло дал и отец и брат наш, короли их милости што кому дали и што мы кому дали, то ему и держати, как в королевстве Польском, князе и панове и мещаны держат“. З права ўласнасьці на нярухомасьць выходзіла і права вольнага карыстаньня сваёй нярухомасьцю. Кожны зямляўласнік мае права „продати, или отдати, или заменить с ким“,—толькі, каб была ўложана адпаведная ўмова ў прысутнасьці вялікага князя, або яго прадстаўніка—намесніка. З факту карыстаньня нярухомасьцю выходзіла права на перайманьне маемасьці ў спадчыну („от-

мерщина“) і права карыстацца маемасьцю паводле духоўніцы („беззад-
шчына“). Улада вялікага князя ня мае права ўваходзіць „ни в без зад-
шчыны, ни в отмерщины“. Правам перайманьня ў спадчыну нярухомае
маемасьці карыстаюцца і ўдовы зямляўласьнікаў. Констытуцыя надава-
ла баярскай або мяшчынскай удаве, „доколи она на вдовьем столце
сидит“, права на кіраваньне маемасьцю мужа. Удава захоўвае за са-
бой права вольнага выхаду замуж у другі раз. У выпадку, калі шлюб
адбыўся, удава захоўвае за сабою права ўладаць толькі тэй маемасьцю,
„што ей будет муж записал“. Самая-ж маемасьць павінна застацца
ў карыстацьні дзяцей. Калі дзяцей няма, маемасьць пераходзіць да
братоў першага мужа, і толькі, калі і братоў няма, крэўныя першага
мужа маюць права на заўладацьне нярухомасьцю.

Насельніцтва Полацкае зямлі, згодна з констытуцыяй, было воль-
на ад выплаты сярэбшчыны на векі-вечныя, а таксама і ад выплаты мыта—
на ўсіх абшарах Літоўска-Беларускае дзяржавы. Роўным чынам пала-
чане былі вольны ад падводнае павіннасьці—„а подводы наши, коней
полочань не брать ни в посельских путников, ни в сябров городских“. Загое на
насельніцтва ўскладаўся абавязак „бобры гнати по старой
пошлине“ і адбываць вайсковую службу вялікаму князю. Аднак, вай-
сковая павіннасьць была агульнадзяржаўнай з боку свайго характару, бо
права ўладаньня зямлёй было агулам злучана з абавязкам служыць у
войску. Вось якая Полацкая констытуцыя ў сваіх асноўных рысах.
Яна прабавала ахапіць усе бакі жыцьця Полацкае зямлі, замацаваць
у законе праўна-бытаную старасьветчыну і паставіць уладу вялікага
князя, у вадносінах да зямлі, у межы, дакладна вызначаныя ў законе. Гэ-
тая констытуцыя дала панаваўшым грамадзкім групам шырокія по-
літычныя правы і перавагі, дзякуючы якім яны атрымалі магчымасьць
права вольнага кіраваньня ўнутраным жыцьцём Полацкае зямлі.

II.

Намеры тэрыторыі Полацкае зямлі ў складзе Літоўска-Беларускае
дзяржавы дакладна азначыў профэсар Любаўскі. На падставе старан-
нага аналізу географічных назоваў, якія сустракаюцца ў актавых
матар’ялах аб Полацкай зямлі, профэсар Любаўскі думае, што на правым
беразе Дзьвіны—Себежчыну, Дрысеншчыну, Полаччыну і Лепельшчы-
ну, а таксама паўднёва-заходнюю частку самае Віцебшчыны (былы Віцеб-
скі павет), заходнюю частку Сеньненшчыны, паўночную частку Бары-
саўшчыны і паўночна-ўсходнюю частку Віленшчыны¹⁾. Полацкая зямля
знаходзілася ў надазборы сярэдняе Дзьвіны і займала вельмі зручнае
экономічна-геаграфічнае палажэньне. Праз Полацкую зямлю праходзіў
найгалаўнейшы гандлёвы шлях, па якім падтрымлівалі сувязь з Рыгай;
значэньне гэтага шляху было вялікім для эканомічнага разьвіць-
ця краю.

Полацкая зямля мае шмат лясоў, а глеба яе вельмі нявыгодна
для сельска-гаспадарчае культуры. Дзякуючы благой якасьці глебы
сяянская гаспадарка разьвіналася ў Полацкай зямлі нязвычайна ма-
рудна. Насельніцтва скіроўвала сваю гаспадарчую энэргію не на эксплёа-
таваньне зямлі. Наўзыежнае палажэньне Полацкае зямлі з Масквой
было, у сваю чаргу, фактарам, які рабіў адмоўны ўплыў на разьвіць-
цё сельска-гаспадарчае культуры. Полацкая зямля, агулам кажучы,

¹⁾ М. К. Любавский, *op. cit.*, стар. 261. Назовы паасобных частак тэрыторыі дапасаваны у працы проф. Любаўскага да адміністрацыйнага падзелу б. Расійскае Імпэрыі.

мела мала хлеба. Калі Літоўска-Беларускі ўрад павінен быў зрабіць у канцы дваццатых гадоў XVI стагоддзя пэўныя гаспадарчыя мерапрыемствы і забяспечыць хлебнымі запасамі наўзыежныя замкі, дык хлеб высылалі з Удены, з Ушполья, з Пеня, з Браслаўлю, з Анікшт, урэшце, з Панеманскіх двароў¹⁾, дзе сельска-гаспадарчая культура дала ўжо значныя вынікі і дзе сельска-гаспадарчая прадукцыя дасягла пэўнага разьвіцьця, дзякуючы чаму магчыма было вывозіць хлеб у больш далёкія мясцовасьці, у якіх заўважалася нястача ў хлебе. Аднак, ня гледзячы на ўсе адмоўныя якасьці глебы, сельска-гаспадарчая культура, у XV і XVI стагоддзях, няўхільна разьвіналася ў Полацкай зямлі. Актывія дакуманты, якія захаваліся ад тых часоў, даюць магчымасьць заўважыць досыць значную мобілізаваную зямельнае ўласнасьці²⁾. Такое імкненьне да зямлі было выклікана гаспадарчымі меркаваньнямі і сьведчыла аб разьвіцьці сельска-гаспадарчае культуры. Полацкія зямляўласьнікі імкнуліся павялічыць памеры свае зямельнае ўласнасьці шляхам атрыманьня ад вялікага князя пусташы на векі-вечныя і з правам „отдати, продати и заменить ку своему житочному и лепшему обернути“ так, як сам зямляўласьнік знойдзе найбольш карысным,—„налепей разумеючи“³⁾ У меру разьвіцьця сельска-гаспадарчае культуры павялічвалася і залежнасьць сялянства, якое жыло на прыватна-ўласніцкіх землях; сялянства, звычайна разам з зямлёй і рознай аромай, аддавалася ва ўласнасьць прыватнай асобе і эканомічна эксплётавалася.

Таксама, ня гледзячы на разьвіцьцё сельска-гаспадарчае культуры, эксплётаваньне лясоў і лясных багацьцяў было вельмі пашырана на тэрыторыі Полацкае зямлі. Апісаньне Полацкае зямлі, якое было зроблена ў 1552 годзе, дае матар'ял, які сьведчыць аб эканомічным яе стане. Весткі з Полацкае рэвізіі зьяўляюцца матар'ялам, які дае маюнак папярэдняга эканомічнага разьвіцьця краю. У гаспадарскіх пушчах ішло шырокае эксплётаваньне лясных багацьцяў—палілі попел. Звычайна, увесь выраблены попел сплаўлялі на Дзьвіне да Рыгі⁴⁾. Прыватныя асобы вывозілі попел з сваіх маёнткаў⁵⁾. На працягу двух апошніх год перад рэвізіяй 1552 году ў гаспадарскіх пушчах выпалілі 390 лаштаў пополу.

Пры гаспадарскіх дварох і замках былі яшчэ сенажаці, якія касілі мясцовыя цягляя людзі; сенажаці гэтыя назначаліся на патрэбы гаспадарскага двара. Роўным чынам, рыбацтва, на патрэбы замку і двара, а таксама паляваньне былі звычайнай павіннасьцю насельніцтва⁶⁾. Гаспадарскія двары мелі сваю асобную ворную зямлю, на якой працавала мясцовае цягле насельніцтва⁷⁾. Насельніцтва воласьці, якое жыло як на мяшчанскіх, гэтак і на баярскіх землях, займалася земляробствам. Звы-

¹⁾ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским. Выпуск I (1890—1892). Москва, 1899, № 197. (Далей прыводзіцца скарачана: „Акты Лит.-Русск. государства“).

²⁾ Акты Литовской Метрики, собранные проф. Ф. И. Леонтовичем. Т. I. [Вып. 1 (1413—1498), Варшава, 1896 (№ 1—№ 427) і Вып. 2 (1499—1571), Варшава, 1897 (№ 428—№ 775)], №№ 322, 340, 341, 344, 542 і іншыя. (Далей прыводзіцца скарачана: „Акты Литовск. Метрики“).

³⁾ Ibid., № 542.

⁴⁾ Полоцкая ревизия 1552 года. К наданию приготовил И. И. Лаппо. Изд. Импер. Общества истории и древностей российских при Московском Университете. Москва, 1905. стар. 63. (Далей прыводзіцца скарачана: „Полоцкая ревизия“).

⁵⁾ Литовская Метрика. Книга Записей XVI, лист 128 двар. і 129. (Далей прыводзіцца скарачана: „Книга Записей XVI“).

⁶⁾ Полоцкая ревизия, стар. 58, 68 і іншыя.

⁷⁾ Ibid., стар. 64, 72.

чайны зямляўласнікі атрымлівалі пэўную частку ўроды, калі насельніцтва займалася сельскаю гаспадаркаю, а таксама—дадатковы прыбытак сельска-гаспадарчымі прадуктамі. Шырокія гушчы валаснога насельніцтва, няломыя пад назовам даньнікаў, плацілі сваім уласнікам так званыя дані, звычайна,—натураю. Асабліва былі пашыраны так званыя мядовыя, кунічныя дані. У іншых выпадках дані натурай можна было замяніць грашыма.

Гарадзкія жыхары займаліся гандлем і рамесніцтвам. Гэтым правам карысталіся ня толькі гарадзкія жыхары, у звычайным сэнсе гэтага слова, але і насельніцтва, якое жыло ў прыватна-ўласніцкіх дварах, калі толькі яны выплачвалі, разам з гарадзкімі жыхарамі, сярэбшчыну і ардыншчыну¹⁾.

Гаспадарчым цэнтрам Полацкае зямлі быў горад Полацк. Прывілей на Майдэборскае права, які быў дараваны Полацку 7 кастрычніка 1498 году, дазваляў гораду мець на год тры кірмашы, прычым кожны з іх павінен быў цягнуцца ня больш як два тыдні. Кірмашы прызначаліся для гандлёвых умоў з замежнымі купцамі, бо ніводзін замежны купец ня меў права ні купляць, ні прадаваць тавараў, апроч як у дні, у якія былі кірмашы. Замежныя купцы мелі права купляць, ды і то толькі гуртам, воск, або скуры наступных зьявроў: саболя, куніцы, вавёркі, гарнастая, лісіцы, а таксама попел і смалу. Усё можна было закупляць толькі на месцы, а ні ў якім разе ня ў „лесе, а ни в борех, а ни в селах“. З свайго боку замежныя купцы прапанавалі на продаж: „сукна поставом, соль лаштом; перец, имбер, микдалы, и иные зелья простые каменем; шафран, мушкаты, гвоздики, квет мушкатовый, кгалкган, цытвар и иные зелья дорожные—фунтом; секиры, ножи, и иные речи таковские тахром або в тузину; железо, олово, медь, цынк, мосяж и иные речи таковские цейтнарм; фиги, розынки кошем, вино какое колвек и пиво немецкое и иное питье чужое бочкою целою“²⁾.

На палову XVI стагоддзя Полацкая зямля была ўжо вельмі значна уцягнута ў таваразварот. Насельніцтва, якое жыло на прыватна-ўласніцкіх землях, выплачвала пэўную частку сваіх падаткаў грашыма, бо яно атрымала магчымасць мець гэтыя грошы ў выніку беспасрэднага ўдзелу ў гандлі шляхам прапанавання на продаж тых прадуктаў, на якія быў найбольшы попыт з боку замежнага купецтва. Аб пашыранасці замежнага гандлю сьведчыць запіс аб прыбытках Полацкае каморы, які захаваўся дагэтуль (адносіцца да пачатку XVI стагоддзя). Гэтак, на працягу двух год было адаслана за межы: у першы год 14,411 камянёў воску і 4,812—у другі год, а ўсяго 19,223 камяні воску³⁾. Звычайна, у часе адсылкі воску за межы, збіралася мыта, але вялікі князь мог дазволіць і бязмытны вываз, што, зразумела, было не агульным правілам, а адступленьнем. Воск ня толькі скуплялі на месцы дзеля адсылкі за межы, але скуплены воск адсылалі ў Вільню, дзе мясцовыя васкоўнікі павінны былі „чыніць лічбу“ перад гаспадарскім маршалкам⁴⁾.

Весткі аб мытных паступленьнях зьяўляюцца, да пэўнае ступені, паказальнікам унутранага таваразвароту. На жаль, яны вельмі няпэўныя, але, ня гледзячы на гэта, яны захоўваюць сваю моц і значэнне.

¹⁾ Акты Зап. России, т. II, № 70.

²⁾ Ibid., т. I, № 159.

³⁾ Акты Лит.-Русск. государства, № 122—124.

⁴⁾ Ibid., № 98.

Гэтак, паводле справаздачы падскарбія земскага, Абрагама Язаповіча, на працягу 1510—1511 гадоў, за 18 месяцаў, ад Полацкае мьтнае каморы паступіла 1.350 коп грошай,—сума вельмі значная для таго часу¹⁾. Калі Полацак атрымаў прывілей на Майдэборскае права, дык ён павінен быў плаціць штогод гаспадарскаму скарбу 400 коп грошай²⁾. Вызначэньне такое сумы было выклікана толькі тым, што прыбыткі ад замежнага гандлю былі даволі значнымі, і Полацак меў магчымасьць выплаціць вызначаную суму. Праўда, у трыцятых гадох XVI стагодзьдзя гэты пададак быў зьменшаны да 200 коп грошай. Спачатку гэтае зьмяншэньне было часовым, але, з цягам часу, яно зрабілася сталым. Паводле вестак Полацкае рэвізіі 1552 году, у гаспадарскі скарб паступала 200 коп грошай³⁾. Такое зьмяншэньне, відаць, было выклікана скарачэньнем замежнага гандлю, што, да пэўнае ступені, залежыла ад напружаных узаемаадносін, якія ўтварыліся паміж Літоўска-Беларускай дзяржавай і Масквой. Тое, што Полацкія карчмы аддаваліся на пасэсію, сьведчыла аб карыснасьці гэтага; такія ўмовы часткай залежылі ад гарадскога гандлю. Гэтак, у пачатку XVI стагодзьдзя гаспадарскі шляхціц Міхал Скапіеўскі не пабаяўся ўзяць на пасэсію полацкія карчмы на пяць год і заплаціць 2.000 коп грошай „дробнай лічбы“⁴⁾. Відавочна, Скапіеўскі быў упэўнены ў тым, што ён ня страціць на гэтым прадпрыемстве.

Пацвярдзальны і пашыраны прывілей Полацку на Майдэборскае права, ад 27 жніўня 1510 году, дазваляў гарадской адміністрацыі пабудаваць чатыры гасьціныя двары, з умовай, каб палову прыбыткаў аддавалі на карысьць вялікага князя⁵⁾. Праўда, гэтая пастанова да 1529 году, па нейкіх мотывах, ня была выканана. Гаспадар нагаражаў мяшчанам, што ён пабудуе гасьціны двор на свой уласны кошт і возьме прыбыткі сабе, калі на працягу году ня будуць пабудаваны гасьціныя двары⁶⁾. Відаць, пабудаваньне гасьціных двароў было карысна для ўраду, і ў той самы час гэта сьведчыла аб разьвінутым гарадскім гандлі. Можна думаць, што Полацак спаткаў нейкія перашкоды ўнутранага характару, калі ня меў магчымасьці на працягу досыць значнага часу пабудаваць на ўласны кошт гасьціны двор.

Горад Полацак займаў у гандлёвых адносінах вельмі зручную мясцовасьць. Па галоўнай воднай артэрыі Полацак меў зносіны з Рыгай і Масквой. Гандаль з Рыгай для Полацку быў вельмі патрэбны, бо Полацак ня толькі атрымліваў праз Рыгу продукты заходня-эўрапейскае вытворчасці, але таксама ён даставаў і хлеб, у якім, дзякуючы стану сельскае гаспадаркі, у Полацкай зямлі адчувалася вялікая патрэба. Гандлёвыя зносіны з Рыгаю вялі ўвесь час за сабой непаразумьні, асабліва—да перамогі над нямецкім ордэнам ля Грунвальду ў 1410 годзе. Немцы, якія заселі ў вусьці Заходняе Дзьвіны, мелі поўную падставу стаўляць перашкоды полацкаму гандлю, каб гэтым самым трымаць Полацак у поўнай ад сябе залежнасьці. Зразумела, Рызе было вельмі важна не прапушчаць хлеб у Полацак, бо адносіны паміж немцамі і літоўцамі ўвесь час былі напружанымі. Што Полацак адчуваў вялікую патрэбу ў хлебе, відаць, хаця-ж бы з таго, што, калі ў пачатку XIV стагодзьдзя да Полацку дашлі весткі аб спыненні вайны

1) Ibid., № 133. Проф. М. В. Довнар-Запольскій. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллогах. Том I. Киев, 1901, стар. XXI.

2) Акты Зап. России, т. I, № 159.

3) Полоцкая ревизия, стар. 28.

4) Акты Лит.-Русск. государства, № 84.

5) Акты Зап. России, т. II, № 61.

6) Акты Лит.-Русск. государства, № 191.

паміж князем Вітэнам і немцамі, то зараз-жа ад імя полацкага біскупа Якава была паслана грамата да ўлады Рыгі, у якой прасілі прапусьціць хлеб у Полацк; грамата дэкларавала здаволіць рыскія жыхароў ва ўсіх справах у вадносінах да полацкіх купцоў, з умовай, — калі, з свайго боку, Рыга здаволіць у такіх-жа самых справах полацкіх купцоў¹⁾. Аднак, ня гледзячы на тое, што нямецкі ордэн быў у значнай меры аслаблены і ваенныя падзеі спыніліся, асабліва пасля Тарунскае умовы 1466 году, гандлёвыя зносіны Полацку з Рыгай ня сталі ад гэтага нормальнымі. Рыская ўлада рабіла перашкоды полацкім купцом у гандлі і не прапушчала іх за Рыгу. Таксама рыскія купцы, якія прабавалі трапіць у Віцебск і Смаленск, сустракалі з боку полацкае ўлады такія-ж неспягадныя адносіны. І тыя, і другія імкнуліся трымаць у сваіх руках монополію гандлі і не хацелі рабіць адзін другому ніякіх паслабленьняў. Праўда, полацкая ўлада была згодна даць рыскім купцом права езьдзіць у Віцебск і Смаленск, але з умовай, калі полацкім купцом „мимо Риги будет путь чист и водой и землей“²⁾. Відавочна, ніхто не пашоў насустрач адзін другому. Скаргі з аднаго і з другога боку ня спыняліся. Гэтыя непаразуменьні ў значнай меры перашкаджалі таваразвароту паміж Рыгай і Полацкам. Рыская ўлада ня толькі рабіла перашкоды полацкім купцом у іх гандлі, але нават неяк абрабавала купцоў, якія прыехалі з таварамі ў Рыгу, адабраўшы ў іх коні, так што купцы прымушаны былі вярочацца ў Полацк пешшу. Полацкая ўлада прапанавала Рызе адмовіцца ад такіх адносін да полацкіх купцоў, пагражаючы конфіскаваць усе тавары нямецкіх купцоў у Полацку. Полацк запрапанаваў яшчэ раз даць сваім купцом, як было даўней, „за море путь чист“, і тады немцам будзе дадзена права езьдзіць у Віцебск і Смаленск, але гэта, відаць, не ўваходзіла ў пляны немцаў. Грамата на Майдэборскае права гораду Полацку ад 7 кастрычніка 1498 году забараняе замежным купцом езьдзіць у Віцебск і Смаленск з таварамі, пагражаючы конфіскаваць усю маемасьць. Дазваліся падарожы ў Смаленск толькі дзеля спяганьня даўгоў; укладаць-жа якія-небудзь новыя ўмовы ў Віцебску і Смаленску было нельга³⁾. Маскоўскія купцы таксама прыяжджалі ў Полацк дзеля продажы свае сыравіны і сваіх фабрыкатаў, так звананага маскоўскага палатна. Яны ўваходзілі з тутэйшымі літоўска-беларускімі купцамі ў розныя гандлёвыя зносіны; іншы раз тутэйшыя купцы бралі на сябе дастаўку пэўнае колькасці патрэбных для Масквы тавараў. Трэба адзначыць, што літоўска-беларускія купцы не заўсёды выконвалі свае абавязкі ў адносінах да маскоўскіх купцоў. На гэтым грунце адбываліся непаразуменьні, якія звычайна пераносіліся на суд ваяводзкае ўлады⁴⁾.

Усё гэта сьведчыць аб адносным разьвіцьці ў Полацкай зямлі гандлёвага капіталу, які ўцягваў народную гаспадарку ў сваю сфэру, і які рабіў вялікі ўплыў на гаспадарчыя адносіны.

Гаспадарка Полацкае зямлі была ня столькі сельскага, колькі прамысловага характару. Эксплёатаваньне рознае ароміны складала найбольшую частку прыбыткаў як для гаспадара, гэтак і для прыватных зямляўласнікаў. Імкненьне павялічыць прыбыткі з гаспадаркі вяло за сабой пажаданьне пашырыць колькасць свае зямлі як заселенай, гэтак і незаселенай — бабровых гоняй, сенажаціяй, гаёў, пушчаў і гэтак далей.

¹⁾ Витебская старина. Составил и издал А. Сапунов, Том I Витебск, 1883, № 8. (Далей іриводзіцца скарачана: „Вит. Старина“, т. I).

²⁾ Ibid., № 11.

³⁾ Ibid., № 12. Акты Зап. России, т. I, № 159.

⁴⁾ Книга записей XVI, лист 148, 171.

Гандлёвы капітал ствараў спгадныя ўмовы для мобілізацыі зямельнае ўласнасці. Зямля стала аб'ектам продажы і куплі. Такія ўмовы на куплю значна пашырылі сферу баярскага зямляўласніцтва. Баяры куплялі зямлю ў мяшчан, у вясковага насельніцтва і ў іншых. Дзяржаўная ўлада, відаць, лічыла такія здарэньні зусім звычайным зьявішчам. Прынамсі, не сустракалася ніякіх перашкод з боку ўлады вялікага князя, калі зварочваліся да яго з просьбай зацьвердзіць падобныя ўмовы. Звычайна, куплялі заселеную зямлю з усялякай аромінай. Вялікі лік такіх умоў на куплю-продаж сьведчыць аб значным працэсе мобілізацыі зямельнае ўласнасці¹⁾. Звычайна той, хто купляў зямлю і прыходзіў да гаспадара з паклоннай, атрымліваў ад яго граматы, паводле якой зямля замацоўвалася за новым уласнікам на векі-вечныя. Такое самае пацьвярджэньне вымагала і выслуга, калі яна пераходзіла да наступнікаў баяр разам з іншымі землямі²⁾. Той, хто трымаў выслугі, таксама зварочваўся да гаспадара з хадайніцтвам аб пацьвярджэньні. Ліст, які выдаваў гаспадар, замацоўваў звычайна, выслугу за тым, хто трымаў зямлю, на векі-вечныя³⁾. Той, хто трымаў даніны, якія дастаў пры папярэдніх гаспадарох, звычайна ўзьнімаў хадайніцтва аб замацаваньні за ім гэтых данін⁴⁾. Стан зямляўласнікаў пашыраў праз куплю і праз пацьвярджэньне выслуг і данін памеры свае зямлі. Прыватнае зямляўласніцтва асабліва пашыралася дзякуючы гаспадарскім наданьням ад гаспадароў. Ужо ў часы Казімера Ягелёнчыка былі нададзены значныя зямельныя і прамсловыя даніны, разам з насельніцтвам, якое жыло на гэтых землях і несла павіннасці⁵⁾.

Пад уплывам гандлёвага капіталу, зямляўласнікі пачынаюць імкнуцца да зямлі, маючы на мэце пашырыць свае ўладаньні. Дзеля гэтага яны зварочваюцца да гаспадара і просяць аб наданьні ім зямлі. Такіх хадайніцтваў было вельмі многа. Яны сьведчылі аб пэўным настроі зямляўласніцкае клясы. Звычайна такія землі,—даніны,—аддаваліся на „вечность“, „со всеми слугами и со всякими прилежавшими угодыями“⁶⁾. Аднак, наданьні гаспадароў не заўсёды мелі характар наданьня на „вечность“. Вельмі часта землі аддаваліся ў часовае карыстаньне на тых ці іншых умовах. Уласнікі атрыманых зямель неаднакроць узьнімалі хадайніцтвы перад гаспадаром, просячы аб пацьвярджэньні. Наданьні ад караля, купля маёнткаў, урэшце, пацьвярджальныя граматы вялікага князя на ўсялякія формы трыманьня зямлі пашыралі прыватнае зямляўладаньне. Асновай прыватнага зямляўладаньня былі землі, якія пераходзілі з роду ў род, вотчыны, правы на якія азначаліся і ў полацкай старасьветчыне, і ў агульна шляхоцкім прывілеі 2 мая 1447 году. Цікаваю асаблівасьцю Полацкае зямлі было мяшчанскае зямляўладаньне; шмат хто спаміж мяшчан меў зямлю па-за межамі гораду і нароўне з шляхтай павінен быў адбываць вайсковую павіннасць.

Агульны малюнак прыватнага зямляўласніцтва ў Полацкай зямлі—вельмі выразны паводле попісу ўсяго войска, які складзены на падставе пастановы Віленскага сойму ад 1 мая 1528 году. Соймавая пастанова вызначыла парадак адбываньня вайсковае службы, каб па-

1) Акты Литовск. Метрики, № 77, 822, 940, 359, 477, 508, 513, 789.

2) Книга записей XVI, лист 116 і 117.

3) Акты Литовск. Метрики, № 508.

4) Ibid., № 70, 227.

5) „Русск. Историч. Библиотека“, т. XXXVII, стар. 26—27.

6) Акты Литовск. Метрики, № 76, 244. „Русск. Историч. Библиотека“ т. XXXII, стар. 149.

асобныя зямляўласнікі ня мелі магчымасці ўхіляцца ад гэтага абавязку, што было зусім магчыма да абвяшчэння закону 1528 году. Новая соймавая пастанова вымагала, каб кожны ўласнік „с кожных осьми служб, людей ставил пахолка на добром кони возброи, с дровом, с прапором, на котором был панцыр, прыбылица, меч або корд, сукна цветные повеза и остроги две“¹⁾. Калі складалі попіс 1528 году, дык у аснову былі пакладзены прынцыпы апошняе соймавае пастановы. Попіс 1528 году,—дакумант надзвычайна вялікае каштоўнасці,—знаёміць з вайсковымі сіламі, з апалчэннем шляхты, і зьяўляецца асноўным дакумантам, які паказвае прыналежнасць таго ці іншага зямляўласніка да шляхоцкага стану. У пэўным сэнсе попіс можа служыць наказальным дакумантам дзеля вывучэння таго, наколькі было пашырана зямляўладанне сярод вайскоўцаў як агулам у Літоўска-Беларускай дзяржаве, гэтак і ў паасобных краінах.

Полацкая зямля не належыць да такой тэрыторыі, дзе было-б пашырана буйное зямляўласніцтва. У Полацкай зямлі няма такіх буйных магнатаў, як у заходняй частцы Беларусі, бо неспагадныя для сельскае гаспадаркі глебавыя ўмовы ня прынаджалі да сябе ўвагі шляхты, якая імкнулася атрымаць зямлю ў заходняй частцы дзяржавы. Апроч шляхоцкага зямляўладання, у Полацкай зямлі было пашырана і мяшчанскае зямляўладанне. Мяшчане, якія мелі маёнткі паводле земскага права, павінны былі і адбываць з сваіх зямель вайсковую службу. Гэтае захаванне спецыяльна земскага мяшчанскага зямляўладання сьведчыла аб адносна слабым разьвіцці станаў у Полацкай зямлі, дзякуючы чаму захаваліся такія архаічныя асаблівасці, як мяшчанскае зямляўладанне.

Шляхоцкае зямляўладанне ў Полацкай зямлі было сярэднім і дробным²⁾. Аб памерах кожнага маёнтку можна даведацца, параўнаўшы лік коннікаў, якія павінны былі стаўляць маёнткі. Найбольшы лік коннікаў стаўляў пан Зьмітра, сын Багдана, Корсак—33. Роўнага яму магната ня было. Зьмітра Корсак, маючы грашовыя сродкі, трымаў яшчэ ў заставе маёнтак пана Васіля Чыжа; з гэтага маёнтку ён павінен быў стаўляць 5 коннікаў. Такім чынам, самы буйны зямляўласнік даваў усяго 38 коннікаў. Колькі коннікаў стаўлялі іншыя члены фаміліі Корсак, відаць з наступнае табліцы:

Сыны Зенавея Корсака:

1 Міхал	19	коннікаў
2 Пани Міхайлаўна, яго жонка	18	"
3 Багдан	15	"
4 Пани Іванавая, жонка Івана Корсака	16	"

Сыны Міхала Корсака:

5 Яцэк	18	"
6 Іван	17	"
7 Васіль	16	"
8 Глеб, сын Івана, унук Зенавея Корсака	14	"
9 Пани Глебавая, яго жонка.	18	"

Сыны Глеба:

10 Іван	15	"
11 Петра	14	"
12 Ян	14	"
13 Алдрэй	14	"
14 Сымон	14	"
15 Пани Корсакова	15	"

¹⁾ Акты Зап. России, т. II, № 152.

²⁾ Русск. Историч. Библиотека, т. XXXII, стар. 192—195

Такім чынам, фамілія Корсак складалася з 16 асоб (лічачы і Зьмітру Корсака), якія павінны былі ўсе разам стаўляць на вайну 275 коньнікаў. У іх уладаньні знаходзілася 2.200 сялянскіх службаў.

Другое месца займала фамілія князёў Лукомскіх, якая, аднак, была значна меншаю за фамілію Корсак:

Сыны князя Рамана Лукомскага:

1 Петра	14	коньнікаў
2 Сымон	5	"
3 Міхал	5	"
4 Князь Андрэй, сын Івана Лукомскага	9	"
5 Князь Богуш Лукомскі	4	"
6 Княгіня Міхайлавая Лукомская	18	"

50

Як відаць з гэтае табліцы, Лукомскія—небагатыя зямляўласьнікі. Уся фамілія складалася з шасьцёх асоб, якія ўсе разам павінны былі стаўляць 50 коньнікаў і мелі 400 сялянскіх службаў. Фамілія князёў Палубінскіх складалася з дзвюх асоб, з мужа і жонкі, якія стаўлялі 8 коньнікаў. Да адносна значных зямляўласнікаў належылі: пані Міхайлавая-Сяньковічыха, якая стаўляла 14 коньнікаў, і пані Мацеевая-Сканькевічыха—10 коньнікаў. Фамілія Сакалінскіх складалася з дзвюх асоб: з княгіні Васільлевай-Сакалінскай і князя Юр'я Сакалінскага; абое стаўлялі 18 коньнікаў. Вось якія былі найбольш выдатныя прадстаўнікі шляхоцкага зямляўласьніцтва ў Полацкай зямлі. З рэшты—дзеці Глеба Остаф'евіча стаўлялі 13 коньнікаў; Андрэй, сын Сымона Эпімаха, стаўляў 12 коньнікаў за сваіх братанічаў, якіх ён апекаваў; два баярыны—па 9 коньнікаў, адзін баярын—8 коньнікаў і адзін—7 коньнікаў; па 5 коньнікаў стаўлялі пяць баяр, адзін баярын—6 коньнікаў, пяць баяр стаўлялі па 4 коньнікі, 2—па 3, 12—па 2 і 24—па адным коньніку. Апошнія выходзілі на вайну самі. Такім чынам, уся полацкая шляхта выстаўляла 538 коньнікаў, з ліку якіх больш паловы прыпадала на фамілію Корсак.

З паказанага ліку коньнікаў, якіх павінна была даваць полацкая шляхта, можна бачыць, што Полацкая зямля была тэрыторыяй дробнага і сярэдняга зямляўладаньня. Ня было буйным па сваіх памерах і мяшчанскае зямляўладаньня. Большасць зямляўласнікаў з мяшчан, якія трымалі зямлю паводле земскага права, стаўлялі на вайну толькі аднаго коньніка, інакш кажучы,—выяжджалі самі. Спасярод мяшчан вызначаліся толькі двое, адзін з якіх стаўляў 7 коньнікаў, а другі 9 коньнікаў. Адзін сламіж мяшчан-зямляўласнікаў даваў, супольна з братам, 5 коньнікаў. Група мяшчан стаўляла 6 коньнікаў, двое мяшчан стаўлялі—па 4 коньнікі, чацьвёра—па 3 коньнікі, сем мяшчан выходзілі на вайну з 2 коньнікамі¹⁾. Захаваньне мяшчанскага зямляўладаньня, з абавязкам адбываць вайсковую службу, было асабліва васьцю Полацкае і Віцебскае зямель. Праўда, мяшчанскае зямляўладаньне ў Віцебскай зямлі, згодна з полісам 1528 году, ня мела значнага пашырэння. Тое, што ў Полацкай зямлі было мяшчанскае зямляўладаньне, ёсьць адзнака слабога насычэння яе шляхоцкім станам

¹⁾ *Ibid.*, стар. 195—197.

і адсутнасці, пакуль што, выразна выяўленага клясавага падзелу паміж шляхоцтвам і мяшчанствам. Патрэба ў вайсковых кадрах для абароны дзяржавы наагул, а ў тым ліку і Полацкае зямлі, дапамагала замацаванню за мяшчанамі права на ўладаньне нярухомаю ўласнасцю, з абавязкам адбываць вайсковую павінасьць.

Землі мяшчан, як і шляхты, былі аб'ектамі грамадзкага правазвароту. Шмат хто з мяшчан уладаў купленымі землямі, права на ўладаньне якімі зацвярджала ўлада вялікага князя; з другога боку, частка мяшчанскіх зямель трапляла ў рукі шляхты. Існаваньне мяшчанскага зямляўладаньня паказвала на слабое, пакуль што, аддзяленьне гораду ад воласьці, як адзін з вынікаў ня досыць глыбокага ўплыву ганцлэвага капіталу на гаспадарчае жыцьцё Полацкае зямлі і малую розніцу паміж заняткамі насельніцтва гораду і воласьцей. Слабым разьвіцьцём ганцлэвага капіталу тлумачыцца і адсутнасьць так званай „застаўнога“ зямляўладаньня. Паводле попісу 1528 году толькі адзін Змітра Корсак меў у заставе ўладаньне пана Чыжа, з зямлі якога ён павінен быў даваць 5 коньнікаў.

Служылыя зямляўласнікі мелі заселеную і незаселеную зямлю. Уладаньне заселенаю зямлёю давала ўласнікам поўную магчымасьць эксплёатаваць насельніцтва, якое жыло на гэтай зямлі. Сяляне-ж даньнікі, што сядзелі на шляхоцкіх і мяшчанскіх землях, абмяжоўвалі свае адносіны да мясцовага зямляўладаньня толькі выплатаю дані. З цягам часу, у меру разьвіцьця гаспадарчага жыцьця краю, натуральныя надаткі замяніліся грашыма. Іншыя групы насельніцтва адбывалі дань прыватна-зямельнаму ўласніку, нясучы тыя ці іншыя павінасьці, у залежнасьці ад стану свае гаспадаркі. Наданьні зямель ад гаспадароў „совсими людьми и слугами, и с конюхи, и совсими землями-пашнями, и с бортными, и с данью“, а таксама гаспадарскія прысуды, паводле якіх звачываліся назад пад уладаньне прыватнаму ўласніку так званыя „выломавшыися подданные“, наочна сьведчылі аб паглядзе дзяржаўнае ўлады на адносіны да сваіх ўладароў насельніцтва, якое жыло на прыватнаўласніцкіх землях. Эксплёатаваньне работніцкае сілы, якая залежала ад уласніка, зьяўлялася асноўнай крыніцай для атрымання тае зямельнае рэнты, якая давала зямляўласніку магчымасьць заўсёды быць падрыхтаваным да вайны. Прыватнаўласніцкія сёлы і маёнкі былі раскіданы па розных частках Полацкае зямлі адносна дробнымі кавалкамі, як у гэтым лёгка ўпэўніцца паводле вестак Полацкае рэвізіі 1552 году. Уладаньні вайсковага насельніцтва знаходзіліся ў карыстаньні сямейна-радавое арганізацыі; звычайна яны прызываліся землямі. Кожная такая арганізацыя была ў гаспадарчых адносінах самастойным цэлым, і эксплёатавала сваю апроміну сваёю ўласною рабочаю сілаю.

III.

Насельніцтва Полацкае зямлі, калі мець на ўвазе яго праўнае палажэньне, падзялялася на дзьве групы—на вольных і нявольных. Весткі з Полацкае рэвізіі 1552 году сьведчаць аб тым, што была нявольная чэлядзь як у гаспадарскіх, гэтак і ў прыватнаўласніцкіх дварох, але лік яе быў невялікі. Невялікія памеры самае гаспадаркі не вымагалі вялікага ліку нявольнае чэлядзі. З другога боку, тая работа, якую ў прыватнаўласніцкіх і дзяржаўных гаспадарках выконвала нявольная чэлядзь, у меру ўскладненьня гаспадарчага жыцьця, пераходзіла да асобных груп насельніцтва, так званых цяглых людзей.

Чэлядзь нявольная, парабкі—інстытут старадаўняга пахаджэньня, і традыцыі інстытуту нявольніцтва ніколі не супынялі свайго існаваньня. Праўнае палажэньне чэлядзі нявольнае ў XV і ў пачатку XVI стагоддзя, у параўнаньні з больш раньняю эпохай нявольніцтва, мала чым адзначалася адно ад другога. Уласьнікі халопаў разглядалі іх, як сваю ўласнасьць і загадвалі імі, як хацелі. Чэлядзь нявольная складала непадзельную частку карыстаньня зямлёй, нароўне з іншымі крыніцамі прыбыткаў ад гаспадаркі, якія былі ва ўладаньні зямляўласніка. Інстытут чэлядзі нявольнае ня меў грунту для шырокага пашырэньня як дзякуючы адносна нязначнаму пашырэньню шляхоцкага зямляўладаньня, гэтак і з прычыны перавагі прамысловае гаспадаркі над земляробскаю культурай¹⁾.

Вольнае насельніцтва падзяляецца на дзьве групы: на вайскоўцаў і на цяглых; абедзьве групы адзначаліся адна ад другое сваімі спецыяльнымі абавязкамі; кляса вайскоўцаў адбывала на карысьць дзяржавы асабовую вайсковую службу, а цяглыя людзі—выконвалі цяглыя работы і выплачвалі грашовыя падаткі. Аднак, у палажэньні цяглых людзей, ужо з палавіны XV стагоддзя, сталі заўважацца значны зьмены. Вольныя цяглыя людзі зьнікалі, а замест іх на прыватнаўласьніцкіх землях зьявілася прыгоннае сялянства, так званыя „отчычы“. Аднак, разьвіцьцё інстытуту прыгону ня выклікала поўнага зьніканьня клясы вольных людзей. Існаваньне вольных людзей на землях прыватных ўласьнікаў, паводле вестак Полацкае рэвізіі 1552 году, паказвае, што лік вольных людзей быў раней значна большым.

Каб азначыць прыналежнасьць зямляўласнікаў да клясы вайскоўцаў, у Полацкай зямлі ўжывалі старадаўні тэрмін „баяры“. Пасьля 1528 году, што да Полацкае зямлі, ужывае толькі тэрмін „баяры“. Усе баяры, якія запісаны ў попісе 1528 году, складалі асноўнае асяродзьдзе полацкае шляхты. Полацкія баяры павінны былі адбываць вайсковую службу, норма якое вызначалася памерамі зямляўладаньня. Устава аб вайскавай службе 1528 году вымагала, каб кожны ўласьнік, які меў восем сялянскіх службаў, выяжджаў на вайну на добрым кані. Полацкія баяры, што да вайсковае службы, падзяляліся на дзьве катэгорыі: адны выяжджалі на вайну самі, а другія стаўлялі пэўны лік коннікаў, у залежнасьці ад памераў іх баярскага зямляўладаньня. Агулам кажучы, нельга, на падставе вестак з попісу 1528 году, лічыць полацкую шляхту за многаземельную.

Праўнае палажэньне полацкае шляхты вызначалася ў Полацкай Устаўнай Грамаце, а таксама—у вагульна-шляхоцкім прывілеі. Устаўная Земская Грамата абараняла мясцовыя правы насельніцтва ад пасяганьняў на іх з боку ўлады вялікага князя; апроч таго, яна надавала правы тутэйшаму баярству прымаць удзел у мясцовых краёвых соймах, а таксама і ў судах, якія адпраўляў ваявода.

Асноўнаю павіннасьцю полацкага баярства была вайсковая служба. Полацкае баярства, як і баярства ўсяе Літоўска-Беларускае дзяржавы, было вольна ад выплаты сярэбшчыны, але, апроч таго, на баярстве ляжалі агульныя павіннасьці, напрыклад, клопаты аб належнай абароне замку²⁾. Калі Полацак атрымаў Майдэборскае права, баярства было пазбаўлена ад усялякіх грашовых павіннасьцяў. Роўным чынам той, хто меў землі ў межах гораду, ня быў залежным ад гарадзкае юрысдыкцыі. Полацкая шляхта была вельмі дэмакратычнай у сваім складзе. Сярод яе ня было ні буйных паноў, ні тытуляваных фамілій.

¹⁾ Полацкая рэвізья, стар 64—72.

²⁾ Ibid., стар. 1—10.

Другую групу вольнага насельніцтва складалі так званыя валасныя людзі, якія, жывучы на дзяржаўных землях, адзначаліся адны ад другіх ня столькі з боку праўнага палажэння, колькі агульным характарам сваіх навіннасцей. У выпадку, калі гаспадар даваў заселеныя землі, змянялася праўнае палажэнне насельніцтва, якое трапляла пад уладу і прысуд прыватнага ўласніка. Прыватнаўласніцкае сялянства назад у дзяржаўнае не пераходзіла, бо Полацкая канстытуцыя ня ведае так званых „спадкавых“ маінткаў, калі, з прычыны адсутнасці наступнікаў, маінтка пераходзіў, як адмерлая маемасць, ва ўладаньне гаспадара¹⁾.

Полацкая зямля—тэрыторыя вялікіх лясных прастораў. Насельніцтва, якое жыло каля лесу, займалася вельмі прымітыўнай прамысловай гаспадаркай. Усе адносіны гэтага насельніцтва да гаспадарскага скарбу выяўляліся у выплаце тае дані, якая, паводле старадаўняга звычаю, збіралася з насельніцтва. Пакуль Полацкае места не атрымала прымілею на Майдэборскае права, валасное насельніцтва складала адно цэлае з мяшчанамі і баярамі, не ўтвараючы асобнае групы. Сярод полацкага грамадзянства яшчэ ня было значнае клясавае дыфэрэнцыяцыі, што можна вытлумачыць ня досыць глыбокім уплывам гандлёвага капіталу. Валасное насельніцтва выступала ў згодзе разам з іншымі групамі грамадзянства, як толькі зачэпліваліся інтарэсы ўсяе зямлі. Калі полацкі намесьнік Олехно Судзімонтовіч захацеў утварыць у Полацкім месце пасаду гараднічага, то ўсё насельніцтва Полацкае зямлі, лічачы для сябе гэта некарысным, звярнулася да вялікага князя і прасіла пакінуць усё, як было даўней, і дазволіць, каб сам намесьнік загадваў набудовай гораду. Просьба насельніцтва была здаволена²⁾. Валасныя людзі, якія складалі непадзельную частку ўсяго насельніцтва Полацкае зямлі, зварочваліся разам з іншымі групамі грамадзянства да вялікага князя, просячы зацьвердзіць Полацкі прывілей³⁾.

Узрост паасобных станаў і баярскага зямляўладаньня, з аднаго боку, атрымальне горадам Полацкам прывілею на Майдэборскае права—з другога, дапамагілі адасабненню валаснога насельніцтва ад іншых груп грамадзянства. Валасныя людзі сталі ў больш беспасрэднае, залежнае палажэнне да гаспадарскае адміністрацыі, якая, аднак, мала ўваходзіла ў жыццё валасное арганізацыі і абмяжоўвалася толькі нагляданнем за тым, каб падаткі збіраліся паводле старадаўніх звычаяў. Але гэтыя ідылічныя адносіны паступова парушаліся. Урад, улічваючы ўплыў гандлёвага капіталу, заўсёды імкнуўся парушыць старадаўнія звычаі, маючы на мэце павялічыць тую павіннасць, што ішлі на гаспадара. Гэткая тактыка гаспадарскае адміністрацыі выклікала протэст з боку насельніцтва і была прычынай узніманьня перад гаспадаром хадайніцтва, каб пакінуць старасьветчыну непаарушнай⁴⁾.

Адасабненне гораду ад вёскі, якое замацавалася, як Полацк атрымаў прывілей на Майдэборскае права, адмяжоўвала валасное насельніцтва ад гораду і вылучала яго ў асобную грамадскую групу з спецыфічнымі эканамічнымі адносінамі, уласцівымі гэтай групе.

У валасьцях была яшчэ і другая група насельніцтва, вядомая пад назовам прыгонных людзей. Гэтая група насельніцтва рабіла паншчыну ў гаспадарскіх дварох і адбывала на карысьць двара розныя

¹⁾ Акты Зап. Росии, т. II, № 70.

²⁾ Русск. Историч. Библиотека, т. XXVII, стар. 28.

³⁾ Акты Зап. Росии, т. II, № 70.

⁴⁾ Книга законная, XVI, лісты 152—153 і 159.

павіннасьці натурай. Былі, урэшце, у валасьцёх і сяляне, якія адбывалі ў гаспадарскім двары спецыяльныя службы і павіннасьці, як напрыклад, бортнікі, путныя баяры ¹⁾.

Аналёгічныя групы вясковага насельніцтва былі і ў прыватнаўласніцкіх дварох, з тэю толькі розьніцаю, што залежнасьць насельніцтва ад прыватнаўласніцкага зямельнага капіталу была больш значная. Полацкая рэвізія ўжо ведае групу вясковага насельніцтва, так званых „отчычаў“, якія страцілі права пераходу і якія фактычна былі ўжо прыгоннымі. Тое, што на прыватнаўласніцкіх землях зьявілася прыгоннае сялянства—вынік уплыву гандлёвага капіталу, які стаўляў насельніцтва зямель у поўную залежнасьць ад уласніка. Наданьне зямлі ад гаспадара спачатку дала зямляўласніку права на працу насельніцтва, якое жыло на яго зямлі, але з гэтага зусім яшчэ не вынікала, што насельніцтва губіла сваю незалежнасьць. Эканомічнае і праўнае замацаваньне пад прыгонам вясковага насельніцтва зьяўляецца толькі адбіткам уплыву на народную гаспадарку гандлёвага зямельнага капіталу і памеснага зямляўладаньня. Новыя наданьні зямель аддавалі пад загад прыватнага гаспадара нават такіх людзей, якія пад баярскім прысудам ня былі і ніякае працы („поцягльі“) на карысьць уласніка не адбывалі. Зразумела, што гэтыя грамадзкія элементы не хацелі пагадзіцца з такім станам рэчай і рабілі захады да таго, каб вярнуць сабе сваё ранейшае палажэньне—атрымаць назад страчаную волю. Маючы гэта на мэце, людзі зварочваліся да гаспадара, просячы звольніць іх ад адбываньня розных „поцягльі“. З свайго боку і зямляўласнікі лічыліся з тым, што паасобныя людзі не хацелі знаходзіцца пад іх уладаю і адбываць, на іх карысьць розныя павіннасьці. Зямляўласнікі, каб прымусіць гэтыя грамадзкія элементы знаходзіцца пад іх уладаю, звычайна зварочваліся да гаспадара, просячы пацьвердзіць як самае наданьне, гэтак і службу тых асоб, якія стараліся выйсьці з-пад улады прыватнага зямляўладаньня.

Звычайна, гаспадарскі прысуд („вырок“) канчальна вызначаў лёс таго, хто шукаў волі і прыходзіў дзеля гэтага з паклоннай. Гаспадарская грамата дала прыватнаму зямляўласніку падставу вымагаць ад сваіх людзей розную службу і разглядаць іх як асоб, якія павінны яму такую службу адбываць ²⁾. Зямляўласнікі адчувалі вялікую патрэбу ў работніцкіх руках. Прыватны капітал шукаў вольных работнікаў, і таму не хацеў страціць іх, калі такія траплялі ў сферу яго уплыву, і ён атрымліваў магчымасьць эксплёатаваць іх фізычную працу. Апроч таго, на землях прыватных уласнікаў сядзелі вольныя людзі, якія толькі выплачвалі сваім зямляўласнікам пэўную долю свае ўроды.

Уплыў гандлёвага капіталу на будову грамадзянства Полацкае зямлі быў нязвычайна вялікі. Гандлёвы капітал падзяліў грамадзянства на класы. Ён замацаваў за прыватнаўласніцкім капіталам тую работніцкія рукі, якія яму, па аб'ектыўных адзнаках, былі так патрэбны як у гаспадарцы, гэтак і для эксплёатаваньня тых прыродных багацьцяў, што былі ў сферы яго чыннасьці. Дзякуючы гэтаму, сярод самага вясковага насельніцтва ўжо заўважалася праўнае дыфэрэнцыяцыя. Прывілей 2 мая 1447 году, які забараніў сялянам пераходзіць ад зямляўласніка да гаспадара і назад, фактычна сьведчыў аб тым, што пэўная група насельніцтва ўжо была пад прыгонам. З другога боку, той

¹⁾ Полоцкая ревизия, стар. 55, 61, 62, 65, 67, 68, 97, 114.

²⁾ Акты Литовск. Метрики, № 70, 161.

самы прывілей надаваў пану права адпраўляць суд над сваімі сялянамі і вырашыць справы, якія былі ў зьвязку з іскамі да іх з боку грэціх псоб. Разьвіцьці судова-вотчыннае ўлады было вонкавай адзнакай таго, у чым адрозьнівалася адна група насельніцтва ад другога ў сваім праўным палажэньні¹⁾.

Трэцюю групу насельніцтва складалі мяшчане, жыхары гораду Полацку, які быў у той час прыродным эканамічным і політычным цэнтрам Полацкае зямлі. Горад Полацк займаў вельмі добрае географічнае палажэньне, стаяў на важнейшым гандлёвым шляху. З аднаго боку, гэты гандлёвы шлях даваў магчымасьць Полацку вельмі шырокі замезжы гандля; з другога боку—па вышніавіне Заходняе Дзьвіны была магчымасьць падтрымліваць гандлёвую сувязь з Масквой. Для Масквы рака Заходняе Дзьвіна мела вялізарнае значэньне, бо гэтай ракой, празь Беларусь, ішла заганіцу маскоўская сыравіна. Правыя прытокі Заходняе Дзьвіны злучалі Полацкую зямлю з тэрыторыяй Ноўгародзка-Пскоўскае краіны, а левымі прытокамі Заходняе Дзьвіна падыходзіла да вадазбору ракі Нёмну, празь раку Вяльлю. Памятныя гандлёвыя шляхі мелі вялізарнае значэньне ў разьвіцьці гандлю і эканамічнага ўзросту Полацку.

Сам Полацк, у меру разьвіцьця гандлю, набываў асаблівы ад іных частак Полацкае зямлі выгляд і станаўіўся горадам, насельніцтва якога, хаця-ж і мела з насельніцтвам валасьцей агульныя сувязі,—інтарэсы, але ў пераважнасьці спецыялізавалася на гандлі і рамесьніцтве.

Побач з Полацкім месцам стаяў Полацкі замак, пабудаваны на высокай гары, паміж рэчкамі Дзьвіной і Палотай. Стратэгічнае значэньне Полацкага замку, было нязвычайна вялікім, дзякуючы суседзтву з Маскоўскаю дзяржаваю, напружнасьць у вадносінах з якой увесь час ня спынялася. Няма нічога дзіўнага, што ўрад вялікага князя Літоўскага вельмі клапаціўся аб тым, каб Полацкі замак быў заўсёды нарыхтаваным да бою. Падтрыманьне ўзмацненьняў замку ў добрым стане было на абязьмку мясцовага насельніцтва. Баяры, мяшчане, духавенства павінны былі падтрымліваць у парадку „гародні“.

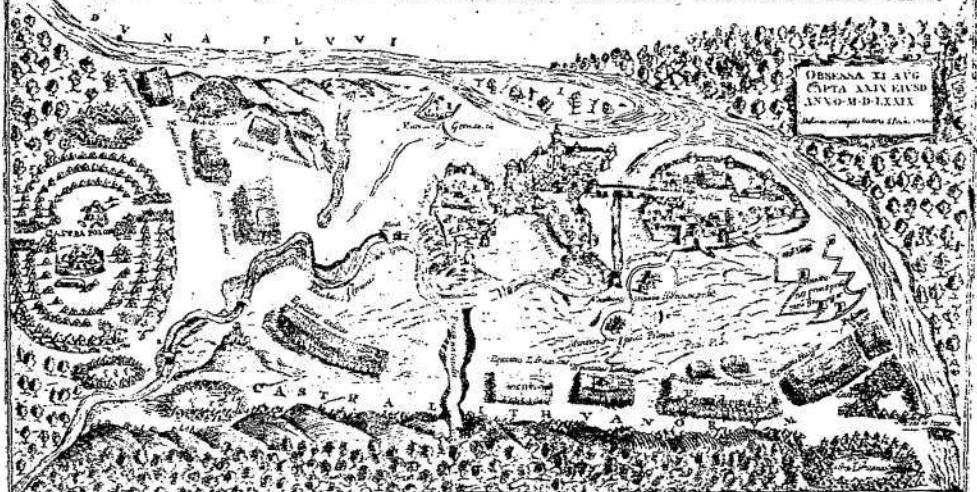
Насельніцтва гораду Полацку было вельмі стракатым. Асноўны асяродак гарадскога насельніцтва складалі мяшчане, пэўная частка якіх мела сёлы па-за межамі гораду і якія несьлі агульныя павіннасьці нароўне з усім гарадзкім насельніцтвам. Адна частка мяшчан сядзела на ўласных землях, другая—на землях мяшчан, або на царкоўных. Той, хто трымаў гэтыя землі, павінен быў выплачваць уласнікам зямлі пэўную колькасьць „позему“.

Другую групу насельніцтва Полацку складала духавенства—чорнае, якое жыло ў манастырох, што знаходзіліся ў межах гораду, і белае, прыпісанае да гарадзкіх цэркваў. Апроч таго, у Полацку жыла шляхта, якая мела ў гарадох сядзібы; шляхта была звольнена ад тых гарадзкіх падаткаў, якія плаціла гарадское жыхарства пасья таго, як Полацк атрымаў прывілей на Майдэборскае права.

Ня глядзячы на агульныя спагадныя для эканамічнага разьвіцьця ў Полацку, умовы, гандлёвы капітал спавольна лашыраўся на тэрыторыі Полацкае зямлі. З гэтае прычыны ў Полацкай зямлі ў XV сталяцы даўгі час захоўвалася адзінства валасное арганізацыі. Полацк знаходзіўся пад кіраваньнем гаспадарскага намесьніка, дзейнасьць якога не заўсёды, здавальвала насельніцтва. Гэтак, полацкі намесьнік Олехно

¹⁾ Проф. М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва, 1915, стар. 327—328 (дадаткі).

OBSIDIO ET EXPUGNATIO MUNITISS ARGIS POLOCENSIS PER SERENISS STEPHANUM POLONIAE REGEM

OBSESSA XI AUG
CAPTA XXIX EIASD
ANNO M-D-LXXIX

POLOTTIA EK DVABVS ARGISVVS SVPERIORE AC SVBIVETARIORVM OFFIDIOQ. LAPIDATA CONSTANS ITA SATV BOC
PROPVO NACVLLIS AC INPRIMIS BOMBARDARVM APPARATV PVLVE RE OCUBIS COMME ETI MILITVM PRAESIDIO MV
NITA STANSTRVCTA VT MERITO NON SOLVM MOSCOVITAE SED TOTIVS ORIENTIONIS FIRMISSIMVM PROTVNACVLM
EXISTIMAVITVA CAPTESSA A SERENISS POLONIE REGE STEPHANO XI AVGVSTI ET MOSCVM STRANVE DEFENDENDIVS BARSIA ANNO DOMINI MD LXXIX

Плян места Полацку у 1579 годзе.

Судзімонтавіч, мабыць па мотывах ваеннага характару, вырашыў зьмяніць парадак кіраваньня горадам і паставіць на чале Полацку гараднічага, на абавязку якога было арганізаваць абарону гораду належным парадкам. Гэты загад Полацкага намесьніка, які парушаў Полацкую старасьветчыну, выклікаў вялікую незадаволенасьць з боку ўсіх жыхароў. Полацкія баяры, мяшчане і ўсё пасольства зьвярнуліся да вялікага князя, просячы пакінуць усё, як было даўней, а мескую справу, у выпадку патрэбы, „расказывати, делати нашим людям, которые наши люди издавна из волостей Задвинских Полтеск издавна рубливали и пригоном Полоцким и иным волостем, которые издавна Полоцк рубливали“. Рашэньне гаспадара („вырок“) ад 27 сакавіка 1475 году здаволіла просьбу насельніцтва Полацкае зямлі. Усё пакінулі, як было раней. Такім чынам, спроба вылучыць горад у васобную адміністрацыйна-ваенную адзінку сустрэла перашкоду з боку жыхароў¹⁾.

Тым часам, адзінства Полацкае зямлі спавольна, але няўхільна разбурвалася. Гандлёвы капітал, які пачаў пашырацца, паставіў інтарэсы зямляўласніцкага стану супроць інтарэсаў іншых груп насельніцтва, што парушала адзінства як Полацкае зямлі, гэтакі адбываньне павіннасьцяй. Гэтак, полацкія баяры адмаўляліся дапамагаць полацкім мяшчанам, а таксама гарадакоў шляхце і чорнаму люду ў адбываньні земскіх павіннасьцяй. Гэтыя непаразуменьні, якія вынікалі сярод грамадзянства, былі перанесены на суд вялікага князя. У жніўні 1486 году вялікі князь прыняў адносна гэтага пытаньня сваю пастанову; ён пашоў насустрач пакрыўджаным і захаваў парадак, які быў даўней. Баяры павінны былі „тую помоч класти, коли мы их пожадаем по той нашей присязе как нам присягнули во всем добра хотети“.

Грошы, якія зьбіраліся ў выніку выкананьня земскае павіннасьці, перахоўваліся ў асобнай скрынцы, якая была пад загадам прадстаўнікоў ад зацікаўленых груп грамадзянства. Выдача грошай на земскія патрэбы была магчыма толькі са згоды ўсіх прадстаўнікоў. Пастанова гаспадара яшчэ раз падкрэсьлівала адзінства ў грамадзка-валасной арганізацыі і вымагала „абы бояре и мещане и дворяне городские и все посольство в згоде между собой было, а дела бы наши господарские вси згодно посполу справляли по давному, а сымались бы вси посполу на том месте, где перед тым сыймовались здавна“. Гаспадар забараняў рабіць асобныя сходы ад баяр і раіў „во всех речех так ряздигтися, как мы им право дали“²⁾. Хто быў вінен у парушэньні загаду гаспадара, падлягаў грашоваму штрафу ў 10.000 рублёў. Адзінства Полацкае зямлі і воласьці яшчэ раз было захавана, аднак,—не на даўгі час.

Об'ектыўныя гаспадарчыя ўмовы прымусілі ўрад абвесьціць 7 кастрычніка 1498 году прывілей на Майдэборскае права, які разбурваў адзінства Полацкае зямлі. На канец XV стагодзьдзя павялічыўся эканамічны ўзрост Полацку, бо гандлёвы шлях па Заходняй Дзьвіне атрымліваў што-раз большае значэньне. Вялікі князь Аляксандар абвясціў свой прывілей, „маючи угляд ку посполитого, доброго размножения и хотячи положение места нашего Полоцкого в мере лучшей поставити, штобы люди наши там живучи через вряд добрый а справедливый были размножены“³⁾. Даруючы Полацку прывілей на Майдэборскае права вялікі князь Аляксандар хацеў гэтым самым дапамагчы яго эканамічнаму разьвіцьцю.

¹⁾ Русск. Историч. Библиотека, т. XXVII, стар. 28—29.

²⁾ Ibid., стар. 410—411.

³⁾ Ibid., стар. 701—703. Акты Зап. России, т. I, № 159.

Прывілей на Майдэборскае права вылучаў Полацка з складу Полацкае зямлі у асобную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку. Тэрыторыя Полацку не замкнулася ў вузкія межы аднаго толькі гораду; да Полацкага места былі прыпісаны: „люди тые, которые живут за Двиною, так и тые, которые с другой стороны реки Двины и на острове мешкают; ты вси люди владычны, игуменины, и те ж чернецкие, и поповские, и боярские, и мещанские, и всих иных, которые там живут и около места в селях мещанских, и те ж посельские, и слуги путные, которые завсегда з мещаны на выправу военную звыклы ходити, и вси полатки наши с посполу с ними нам давати“. Усе гэтыя пералічаныя групы грамадзянства падлягалі суду Майдэборскага права „во всих речах“. Адначасна з гэтым памянёныя групы насельніцтва больш ужо не падлягалі праву гарадзкому і баярскаму—„пред которыми же направе не будут уже повинни стоять, а если кому в чем будут виноваты, тогда мает им справедливость статися перед войтом их и бурмистром“.

Урад, вылучаючы Полацка з складу Полацкае зямлі, стараўся ў той самы час забяспечыць яго ўдстань насельніцтвам, якое даўней адбывала свае павіннасці разам з гарадзкімі жыхарамі, і адсутнасць якога вельмі адмоўна адбілася б на баявой падрыхтаванасці Полацку. Прывілей на Майдэборскае права звальняў насельніцтва Полацку ад падсуднасці полацкаму намесьніку; толькі „нижли часу непокою, або которое ишее земское potrzeby, а наиболее с полецания нашего, повинни мают быти на приказании наместника, на тот час будучага, на замку нашем быти послушны, ко обороне его, там долго, поки будет потреба“¹⁾. Такім чынам, намесьнік быў галоўным кіраўніком усіх ваенных сіл Полацкае зямлі. Трэба адзначыць, што полацкія мяшчане трымалі зямлю на падставе земскага права і, значыцца, павінны былі адбываць вайсковую службу разам з іншымі зямляўласніцкімі элементамі. У гэтых адносінах полацкія мяшчане складалі непадзельную частку агульна-земскае абароны. Дзякуючы гэтаму, і пасля вылучэння Полацку ў асобную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку, не адбылося адасабнення мяшчан ад іншых груп насельніцтва, якія адбывалі вайсковую павіннасць.

Прывілей на Майдэборскае права вызначыў, якія павіннасці абавязаны былі адбываць полацкія мяшчане ў адносінах да дзяржаўнага скарбу, і надаў мяшчанам эканомічныя перавагі, звольніўшы іх ад выплаты мытных збораў на тэрыторыі ўсяго вялікага княства Літоўскага, падобна да таго, як такія-ж самыя перавагі былі нададзены некалькі раней Віленскаму і Троцкаму мяшчанству. Полацкім мяшчанам было нададзена права ладзіць тры кірмашы на год, „первый ярмарок—на святого Якуба день, а други—на крещение, а третий—по Велицы дни у Тыждень“. Кірмашы мелі цягнуцца па два тыдні, як гэта было вызначана ў прывілеі²⁾. Дзякуючы арганізацыі кірмашоў меў магчымасць развінуцца гандаль з замежнымі купцамі. Апошнія атрымлівалі права вольнага прыезду на кірмаш як дзеля продажы сваіх тавараў, гэтак і дзеля закупкі мясцовых і прывозных produkтаў; пры гэтым трэба адзначыць, што замежныя купцы атрымлівалі права гандлю выключна ў Полацку,—падарожы ў Віцебск і Смаленск былі забаронены. Парушэнне гэтае забароны пагражала конфіскаваннем усіх тавараў³⁾.

¹⁾ Акты Зап. Росси, т. I, № 159, стар. 180.

²⁾ Ibid., стар. 181.

³⁾ Ibid., стар. 180.

Прывілей 1498 году надаваў мяшчанам права ўваходу ў лясы, якія знаходзіліся ў межах трохмільнае паласы навокал гораду. Яны мелі права браць дрэва як на пабудову, гэтак і на патрэбы ў хатняй гаспадарцы. Роўным чынам, у карыстаньні гораду Полацку заставаліся тыя самыя пашы, якімі жыхары карысталіся да моманту дараваньня Майдэборскага права¹⁾. Усе жыхары гораду, за выключэньнем баяр, падлягаюць гарадзкому „присуду“. Прывілей забараняў баярам мець у гарадох сваіх людзей. Усе павінны былі падпарадкавацца Майдэборскаму праву. Урад, даруючы Полацку прывілей на Майдэборскае права, меў на ўвазе магчымасьць яго гаспадарчага разьвіцьця. Не дарма прывілей усклаў на Полацак абавязак выплаты штогодняга падатку ў гаспадарскі скарб у памеры 400 коп грошай,—сума вельмі значная на той час²⁾.

Прывілей на Майдэборскае права надаваў мяшчанам рад эканамічных пераваг. Гэтак, мяшчане звальняліся ад даваньня хурманак, за выключэньнем тых выпадкаў, калі хурманкі былі патрэбны „для потреб земских“ і калі вялікі князь Літоўскі прысылаў спецыяльны загад. Роўным чынам, насельніцтва Полацку звальняецца ад старожа, за выключэньнем часу вайны³⁾. Апроч таго, Полацак меў права „убудовати ку ужитку местному лазню посполитую“, „поставить ратушу“ на адпаведным месцы, дзе палачане будуць мець права адчыніць „крамніцы“ і „яткі“, а таксама і „комору постригальную“. Разам з тым—„в доход Полоцкого места идут бочка, мерна и медница“⁴⁾.

На чале места стаяў воіт, якога прызначаў вялікі князь; воіт выбіраў з складу мяшчан 20 радцаў „половину закону римского, а половину другую—грецкого“. Воіт і радцы абіралі з свайго складу двух бурмістраў, па адным ад жыхароў аднае і другое веры. Бурмістры і радцы ва ўсіх спрэчных пытаньнях мелі права „чинить отозвание до войта“, а воіт павінен быў зварочвацца беспасрэдна да вялікага князя. Воіт меў права разглядаць розныя справы і ў часе адсутнасьці бурмістраў і радцаў, але апошнія ня мелі такога права, калі быў адсутным воіт ці яго намесьнік (лент-воіт). Воіт, бурмістар і радцы былі адказны за сваю дзейнасьць перад вялікім князем⁵⁾.

Што да суду, дык насельніцтва Полацку было звольнена „от судов и моцей всех воевод, и панов, и старост, судей и подсудков, и наших наместников и иных заказников Великого Княжества нашего“⁶⁾.

Прывілей на Майдэборскае права дакладна фіксаваў тыя грашовыя прыбыткі, якія ішлі як на карысьць войта, гэтак і ў скарб вялікага князя. Паводле прывілею, воіт атрымліваў трэцюю частку „от всех судов и иных судебных речей“. Апроч таго, на карысьць войта ішла палавіна прыбыткаў ад мясных клетак, а таксама прыбытак ад выганкі віна⁷⁾.

Памянёны прывілей вылучаў Полацак у васобную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку, але, разам з гэтым, яшчэ не адбылося канцальнае адасабненьне жыхароў Полацку ад рэшты насельніцтва Полацкае зямлі. Гэтак, тутэйшае баярства, як і даўней, павінна было будаваць гародні ў Полацку. З гэтае прычыны ў тутэйшага баярства

¹⁾ Ibid., стар. 181.

²⁾ Ibidem

³⁾ Ibid., стар. 180.

⁴⁾ Ibid., стар. 181.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibid., стар. 179—180.

пнінікалі непаразуменьні з мяшчанствам, але вялікі князь вырашаў гэтыя непаразуменьні на карысьць мяшчан. За баярамі быў пакінуты даўнейшы абавязак будаваць і падтрымліваць гарадзкія ўзмацненні, у падпарадкаваньні з выракам гаспадар ад 22 кастрычніка 1499 году.

Прывілей на Майдэборскае права складаў новыя ўмовы як для гораду Полацку, гэтак і для ўзаемаадносін паміж горадам і воласьцю. Апроч таго, прывілей значна абмяжоўваў правы мясцовае ўлады і пакідаў нявысьветленымі шмат пытанняў, якія былі зьвязаны з дзяржаўным кіраваньнем, а таксама і з судовымі спрэчкамі паміж мяшчанамі, з аднаго боку, і баярамі,—з другога. Каб вырашыць усе ўзнікшыя непаразуменьні, вялікі князь Аляксандар выдаў 12 ліпеня 1499 году новую ўстаўную Грамату¹⁾. Перш за ўсё, у новай Устаўнай Грамаце было закранута пытаньне аб падсуднасьці мяшчан у зямельных справах. Грамата ясна адзначала, што ў прывілеі на Майдэборскае права ня былі ўключаны зямельныя справы. Усе справы зямельнага характару падлягаюць „падлуг даўнага обычая суду полацкага наместніка со старшымі боярамі полацкімі“. Гэтая пастанова была выклікана тым, што полацкія мяшчане ўладамі зямлёй паводле земскага права, з абавязкам адбываць вайсковую службу і, значыцца, уваходзілі ў склад клясы вайскоўцаў. Паколькі баярскія справы аб зямлі вырашаў Полацкі намесьнік, настолькі і для спраў зямельных, якія закраналі інтарсы мяшчанства, быў пакінуты стары звычай. Роўным чынам, усе справы, якія былі зьвязаны з парушэньнем зямельных межаў, таксама падлягалі разгляду ў намесьніка Полацкага, які сам выяжджаў на месца парушэньня межаў, альбо пасылаў сваіх уласных баяр. Прывілей пакідаў у трыманьні полацкіх баяр воласьць Дрысецкую. Баяры захоўвалі за сабой права судзіць паводле старых звычайў, але грамата забараняла рабаваць насельніцтва, пагражаючы за гэта карай. Баяры, якія кіравалі воласьцю, зьмяняліся штогод. Прывілей пакідаў непарушнымі зямельныя ўладаньні баяр, якія яны купілі або ў мяшчан полацкіх, або ў пунных людзей, а таксама—двары і землі ў горадзе і на мясцох. Роўным чынам, пакідаліся непарушнымі вотчыныныя землі ў горадзе і на мясцох: улада войта і мяшчан на іх не пашыралася. Таксама ўсе землі, якія купілі мяшчане ў пунных людзей і баяр, заставаліся непарушнымі; усе пытаньні аб гэтых землях вырашаліся паводле статуту Майдэборскага права.

Баярскія людзі, што жылі ў горадзе на баярскіх землях, у выпадку, калі яны займаліся гандлем, павінны былі плаціць сярэбшчыну і іншыя падаткі разам з мяшчанамі, але ў той самы час яны не падлягалі суду паводле Майдэборскага права. Полацкія баяры захавалі за сабой права адсылаць у Рыгу продукты свае ўласнае гаспадаркі (жыта, крупы, попел, смала), з умовай, што попел і смала будуць здабывацца ва ўласных пушчах, „а не в лесах господарских и мещанских“. У выпадку судовых іскаў мяшчан і пунных людзей да баяр і наадварот, з судзьдзью выступае намесьнік, які судзіць разам з баярамі паводле гарадзкага права, у прысутнасьці войта і мяшчан. Калі-ж баярын або баярскі чалавек, або гаспадарскія людзі будуць мець справу да мяшчан ці пуннікаў, за выключэньнем спраў зямельных, то такія справы падлягаюць суду войта паводле Майдэборскага права, у прысутнасьці распачаўшых справу. Прывілей падкрэсьліваў свабоду мяшчан ад выплаты сярэбшчыны, а таксама—ад дароў вялікаму князю ў выпадку, калі ён прыедзе ў Полацак, і пакідаў на загад мяшчан „вагу“ і „узвоз“, прыбыткі ад якіх мяшчане падзялялі даў-

1) Ibid., № 175.

Полацк. Від з аеропляну.

ней напалову разам з баярамі. Дзякуючы гэтаму, баяры былі звольнены ад выплаты тых даўгоў, якія меў з дзяржавы пан Юры Зенавеевіч. Урэшце, загад гаспадара забараняў полацкім мяшчанам прымаць „челядь невольную і людзей в пенязех“, якія ўцякалі пад прысуд нямецкага права, жадаючы быць вольнымі¹⁾.

Ня глядзячы на тлумачэньне, якое даў вялікі князь у сваёй Устаўнай Грамаце, прывілей на Майдэборскае права і ў далейшым быў крыніцаю тых konflikтаў, якія вынікалі ў мяшчан з тутэйшымі зямляўласнікамі, з духоўным і сьвецкім грамадзянствам. Перш за ўсё, гарадзкія ўрадавыя ўстановы досыць шырока і вольна тлумачылі гэты прывілей і далучылі да Полацку землі, якія да яго не належылі. На гэтым грунце паміж Полацкім біскупам і гарадзкім урадам вынікла спрэчка, бо полацкія ўрадавыя ўстановы незаконна дамагаліся зямель, якія адаўна мела Полацкая біскупская катадра. Праўда, вялікі князь не аддаў біскупу спрэчных зямель, але не пакінуў іх і за горадам²⁾. Урэшце, з цягам часу Полацкі біскуп усё-ж-ткі здалеў атрымаць землі, якіх ён дамагаўся³⁾.

Напружаня адносіны паміж мяшчанамі і тутэйшым баярствам зьявіліся на сябе ўвагу. Вялікі князь прымушаны быў распачаць урэгуляваньне памянёных узаемаадносін. Гэта было зроблена ў канцы 1500 году⁴⁾. Новая пастанова гаспадара часткай зьмяніла прывілей на Майдэборскае права. Гэтак, сельскія путнікі, прыпісаня да Полацкага места, больш ужо не падлягалі суду паводле Майдэборскага права, а паступалі пад загад і контроль Полацкага намесьніка. Праўда, што да падаткаў, дык сельскія путнікі, як і даўней, складалі з горадам адно цэлае: яны нароўне з гарадзкімі жыхарамі адбывалі сярэбшчыну, вайсковую службу і гарадзкія работы. З другога боку, пастанова вялікага князя дакладна падкрэсьлівала і ўстанаўляла, што самі мяшчане зямляўласнікі і насельніцтва, якое жыло на іх землях за горадам, падлягалі суду паводле Майдэборскага права. Полацкія мяшчане, якія купілі землі ў полацкіх-жа мяшчан, або ў полацкіх баяр, або, урэшце, у сельскіх путнікаў і прыгонных людзей, захоўвалі за сабой права ўладаньня гэтымі землямі, але ў той самы час павінны былі „службу путную им нам за них заступовати“. Потым купля зямель у прыгонных людзей была забаронена, і ўмовы на такія куплі, зразумела, абвясчаліся незаконнымі. Каб купляць такія землі, трэ было мець дазвол гаспадара. Новая пастанова яшчэ раз пацьвердзіла, што „живущие в городе люди владычины и игуменыни и боярские и поповские остаются в послушестве Майтбургского права“ і павінны плаціць сярэбшчыну „в поспол с мещанами“. Роўным чынам, гарадзкія рамесьнікі падлягаюць суду паводле Майдэборскага права: „полоцкий наместник и бояре в них не мають ся вступатися“. У той самы час усе тыя людзі, якія „заложились за наместника нашего полоцкого и за владыку и за игуменью и за бояр и игуменов и панов“, падлягаюць суду паводле Майдэборскага права, як аб гэтым казаў кастрычнікавы прывілей. Аднак, і гэтае сьнежаньскае тлумачэньне гаспадара ня ўнесла заспакаеньня і парадку ў полацкія ўзаемаадносіны. Намесьнік гаспадара пан Станіслаў Глебавіч рабіў Полацкаму месту, ня лічачыся ні з чым, „кривды и втиски великие“. Намесьнік, наўспрэч прывілею, судзіў асоб, якія былі яму неладсудны. Апроч таго, намесьнік конфіскаваў у мяшчан ня толькі землі, але адабраў у іх

¹⁾ Ibid., стар. 200.

²⁾ Русск. Историч. Библиотека, т. XXVII, стар. 785—787.

³⁾ Акты Зап. России, т. I, № 209.

⁴⁾ Русск. Историч. Библиотека, т. XXVII, стар. 814—817.

уласнікаў „твердosti листы“ на гэтыя землі. Затым, намеснік парушыў і грашовыя прывілеі Полацку—„вступал в вино и пиво принозное“, з якога ішоў плат на ратушу¹⁾). Усе гэтыя непаразуменьні сьведчылі аб тым, што і далей жылі пэўныя традыцыі і што адміністрацыя не хацела лічыцца з тымі зьменамі, якія адбыліся ў палажэньні Полацкага места паводле прывілею на Майдэборскае права і зьвязаных з ім дадатковых тлумачэньняў. Намеснік Станіслаў Глебавіч свае ўчынкi тлумачыў тым, што яго „прысуды“, якія ён меў з мяшчан, „все отпали“, і цяпер, калі ён знаходзіцца ў Полацкім замку, яму „нечем поживиться“. Гэтыя непаразуменьні паміж полацкімі мяшчанамі і намеснікам вырашыла пастанова гаспадара ад 30 сьнежня 1502 году. Усе ўчынкi Полацкага намесніка былі прызнаны незаконнымі, і яму было запрапанавана зьвярнуць як адабрэньня дакуманты на зямлю, гэтак і самыя землі, а таксама ня судзіць тых асоб, якія не падлягалі яго суду. А каб павялічыць прыбыткі Полацкага намесніка, сельскія путнікі, прыпісаныя паводле кастрычнікавага прывілею 1498 году да Полацку, былі падпарадкаваны гарадзкой юрысдыкцыі. Прывілей яшчэ раз падкрэсьліваў, што ўсе тыя грамадскія элемэнтi, якія жывуць у Полацку і займаюцца гандлем, будучы падданымі духоўных і сьвецкіх зямляўласнікаў, павінны падлягаць гарадзкой юрысдыкцыі. Калі-б знашліся грамадскія элемэнтi, якія-б не пажадалі быць „послушнымі“ гарадзкой адміністрацыі, то такія асобы павінны быць прыведзены на суд лент-войта, бурмістраў і радцаў. Калі-б знашліся элемэнтi, якія-б пажадалі „поддатися в городский присуд, або за владыку и за бояр, и за игуменью и за иных которых задаватися, не хотечи в их праве Майборгском быти“, то гарадзкая адміністрацыя мае права такіх асоб „в няетстве держать до тех часов, пока мы их о том навчим, што мает с таковыми чинити“. Правапарушнікі Полацкага места павінны выплачваць штраф, як тыя, хто не падпарадкаваўся загаду гаспадара.

Адаючы сельскіх путнікаў пад прысуд Полацкага намесніка, новая пастанова пакідала за путнікамі абавязак вартаваць разам з мяшчанамі горад і астрог, а таксама, разам з усімі грамадскімі элемэнтамі зямлі, пасылаць на межы і па дарогах старошы.

Памянёная пастанова яшчэ раз пацвердзіла непарушнасць Майдэборскага права і катэгорычна забараняла адміністрацыі Полацкае зямлі парушаць выдадзены прывілей. Паводле гэтых законадаўчых пастаноў горад Полацк склаў асобную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку, але Полацк ня стаў канчальна адасобненым ад воласьці. Іншыя групы грамадзянства засталіся зьвязанымі з Полацкам, бо разам адбывалі вайсковую павінасьць і разам высылалі старошы на межы зямлі, разам, урэшце, падтрымлівалі баявую падрыхтаванасьць замку. Гэтае захаваньне сувязяў Полацкага места з зямлёй сьведчыць, у пэўным сэнсе, аб слабым разьвіцьці гандлёвага капіталу. Пашырэньне капіталу на тэрыторыі Полацкае зямлі і было прычынай адасабненьня Полацку ад воласьці, але ўплыў капіталу быў яшчэ не настолькі моцны, каб канчальна адасобіць горад ад воласьці.

Ня глядзячы на граматы, якія выдаў вялікі князь, згода ў Полацку не наступіла. Полацкі намеснік і тутэйшыя зямляўласнікі не хацелі, як і даўней, лічыцца з прывілеем на Майдэборскае права. Паміж намеснікам і тутэйшым грамадзянствам, з аднаго боку, і мяшчанамі,—з другога, увесь час паўставалі непаразуменьні. Зразумела, што мяшчане, у васобе войта, бурмістраў і радцаў, зьвярталіся да вялікага

¹⁾ Ibid., стар. 836—838.

князя Літоўскага, просячы аднавіць парушаныя правы. Жыгімонт I, у вадказ на гэтыя скаргі, выдаў 27 жніўня 1510 году новы прывілей, у якім пацвярджалася нададзеныя раней Полацку правы і прывілеі, а таксама пацвярджалася падпарадкаваньне суду намесьніка сельскіх путнікаў¹⁾. Прывілей констатаваў, што, дзякуючы парушэньню праў мяшчан, значная частка іх імкнулася падпарадкавацца гарадзкому суду, а іншыя ішлі ў новыя месцы. Такія ўчынкi мяшчан прыносілі матор'яльную страту і гарадзкому і дзяржаўнаму скарбу, бо змяняўся лік прыбыткаў, якія паступалі на карысьць гаспадара. З другога боку, мяшчане павінны былі выплачваць сярэбшчыну, ад якое баяры і зямляўласьнікі былі звольнены. Зусім зразумела, што шмат хто з мяшчан імкнуўся трапіць пад гарадзкі прысуд, маючы надзею звольніцца ад выплаты сярэбшчыны. Новы прывілей выразна значаў, што ўсе мяшчане, якія маюць сталае жыццё ў горадзе ці жывуць у вёсках каля гораду, а таксама ўсе рамесьнікі падлягаюць суду Майдэборскага права. Каб ухіліцца ад непаразуменьняў на будучыну, прывілей пакідаў за мяшчанамі ўсе купленыя імі землі, за якія яны павінны былі адбываць вайсковую службу.

Гэты самы прывілей, пералічаючы ўсе атрыманыя раней Полацкам правы і перавагі, дазволіў Полацкаму месту пабудаваць 4 гасьціных дамы, куды павінны былі заяжджаць усе купцы, якія тут бывалі, з якое прычыны заезд у прыватныя хаты быў забаронены. Прыбыткі ад гасьціных дамоў падзяляліся на дзьве часткі: палова ішла на карысьць вялікага князя, а палова на ратушу. Дазвол гаспадара на пабудаваньне гасьцінага дому выразна сьведчыў аб узросьце замежнага гандлю. Такія гасьціныя дамы былі патрэбныя як для купцоў, якія прыяжджалі на кірмашы, гэтак і для тых купцоў, што траплялі ў межы Полацкае зямлі праездам, каб папярэдзіць магчымыя незаконныя гандлёвыя ўмовы з боку гэтых апошніх. Новы прывілей дазваляў пабудаваць млын на рацэ Палоце з умовай, каб палова прыбыткаў ішла на замак. Пакідаючы за мяшчанамі права ўладаць зямлёй наводле земскага права, прывілей у той-жа самы час вымагаў, каб баяры зьвярнулі назад мяшчанам іх дамы і землі, у выпадку, калі мяшчане прымушаны былі прадаваць пад уплывам гвалту. У сваю чаргу, баяры атрымліваюць у такіх выпадках назад аддадзеныя грошы. Прывілей пералічаў усе грашовыя правы і перавагі, якімі карыстаўся горад на падставе Майдэборскага права.

Дараваньне Полацку Майдэборскага права ўносіла значныя зьмены ў агульны характар Полацкае зямлі. У пэўным сэнсе, прывілей на Майдэборскае права парушаў Полацкую констытуцыю. Вось чаму, калі вялікі князь Жыгімонт выдаў, згодна з просьбай усяе Полацкае зямлі, пацвярджаючую Ўстаўную Грамату, то ўсе адбыўшыся зьмены ў арганізацыі Полацкага места былі ўнесены ў Полацкую констытуцыю²⁾. Констытуцыя пацвярджала, што царкоўныя людзі вольны ад выплаты сярэбшчыны ў той час, калі ўсе тыя, хто займаўся гандлем ды рамесьніцтвам, павінны былі плаціць і сярэбшчыну і ардыншчыну. Констытуцыя пацвярджала таксама правы мяшчан на ўваход дзеля сваіх патрэб у лясы, якія знаходзіліся каля места. У той самы час быў забаронены мяшчанам уваход у баярскія пушчы. Аднак, калі баярын дазволіць самахоць мешчаніну браць дрэва ў „его борех, и дубровех, и гаях“, то такі ўчынак не разглядаецца як незаконны, бо на тое была згода ўласьніка лясоў.

¹⁾ Акты Зап. России, т. II, № 61.

²⁾ Ibid., № 70.

Ні апошні прывілей на Майдэборскае права, ні пацэвяджальная Грамата не супакоілі жыцця Полацкае зямлі. Полацкія намесьнікі не хацелі пагадзіцца з зьменамі, якія адбыліся, і ўвесь час парушалі пастановы гаспадара. У гэтых адносінах асабліва вызначаўся Полацкі ваявода Пётра Кішка, які зусім ня лічыўся з правамі Полацку, дзякуючы чаму паміж ім і полацкімі мяшчанамі былі вельмі напружаныя адносіны. Разам з панам ваяводай духоўныя і сьвецкія зямляўласнікі займалі таксама варожае становішча. З другога боку, мяшчане не хацелі выплачваць сярэбшчыну і ардыншчыну, ішлі пад прысуд горадскога права ці закладаліся за біскупа, за князеў, за баяр. Мяшчане неаднакроць зварочваліся да вялікага князя з скаргамі на дзейнасць ваявод, „о кривды и утиски, о грабежи и о зломанье права их Майборгского и привилья нашего, што ся им от твоей милости стало, и о иишше многие кривды, о забойстве голов и о бои, и грабежи, которые ся им от врядников и от слуг твоей милости стали“. Вялікі князь Жыгімонт, у вадказ на гэтыя скаргі, выдаў 10 красавіка 1524 году асобную грамату, на імя Полацкага ваяводы, пералічыўшы ў ёй значны лік усіх парушэньняў занадта самастойнага ваяводы, якія ён сабе дазволіў¹⁾. Перш за ўсё, ваявода не хацеў звальняць з-пад свайго прысуду тых мяшчан, якія купілі зямлю ў баяр, або ў путных людзей, ці купілі людзей даных, або прыгонных. Падругое, баяры і ваяводавы слугі, якія пажаніліся з мяшчанкамі і ўзялі ў пасаг землі, не хацелі падлягаць суду паводле Майдэборскага права. Апроч таго, ваявода і далей судзіў тых мяшчан, якія жылі ў сёлах, але мелі двары як у самым замку, гэтак і ў горадзе. Усе гэтыя ўчынкі ваяводы былі парушэньнем выдадзеных прывілеяў на Майдэборскае права. І з рамеснікамі ня ўсё было добра. Ваяводы, ня маючы на тое ніякіх падстаў, прымушалі рамеснікаў працаваць на сябе. Ваявода парушаў і гандлёвыя перавагі полацкіх мяшчан. Ён прымушаў усіх мяшчан, якія ехалі ў вялікае княства Літоўскае ці да Рыгі, а таксама і ў іншыя гарады, дзеля гандлю, „обвещатися“, інакш кажучы,—выплачваць на яго карысьць мыта. Гэта ня было прадугледжана ў Майдэборскім праве; наадварот, жыхары Полацку былі вольны ад усялякіх падаткаў на тэрыторыі ўсяго вялікага княства. Далей, ваявода браў незаконныя грошы з тых людзей, якія хадзілі на старожу ў замак. Тых з мяшчан, хто меў карчмы, ваявода таксама стараўся вярнуць пад свой прысуд. Устаўная Грамата вялікага князя, зазначаючы, што ваявода зьнішчыў правы і вольнасці Полацку, вымагае каб надалей ваявода паступаў згодна з прывілеем на Майдэборскае права. Разам з тым, каб вярнуць пад прысуд Майдэборскага права тых, хто аддаў сябе ў заклад, вялікі князь пасылаў шляхціца Пётру Масальскага, які павінен быў спagnaць з усіх такіх асоб тую суму грошай, якую яны ня выплацілі ў скарб. Прапануючы Полацкаму ваяводзе выканаць памянёную вышэй грамату, вялікі князь Літоўскі паведамляў, што ён маіцца, як зьвернецца ў Літву, разгледзець сумесна з панамі раднымі ўсе праваларушэньні, якія выніклі з адміністраваньня ваяводы. Разам з тым ваяводзе было загадана глядзець за тым, каб сам ваявода, яго ўраднікі і слугі „наперед жадных кривд им не чинили, и привилья их и устного нашего сказанья, и сего листу нашего, и права их Майборгского не рушали бы ничим“. Такім чынам, Полацк здалеў захаваць прывілей на Майдэборскае права непарушным, за што полацкія мяшчане каля чвэрці стагоддзя змагаліся з мясцовай адміністрацыяй і з тутэйшым грамадзянствам. Аднак, і гэта апошняя грамата не па-

¹⁾ Ibid., № 147.

лепшыла ўзаемаадносін мяшчан з адміністрацыяй і з іншымі групамі грамадзянства. Непаразуменьні і далей вынікалі. Пакрыўджаныя, як і даўней, зварочваліся да вялікага князя, каб той вырашаў вынікаўшыя спрэчкі і непаразуменьні. У лютым 1529 году¹⁾ полацкія баяры зьвярнуліся да вялікага князя з скаргай на ўчынкі войта, лент-войта, бурмістраў і радцаў. Перш за ўсё, яны зазначалі тое, што прывілей гаспадара падзяліў прыбытак ад вагі на дзьве роўныя часткі паміж мяшчанамі і баярамі. Мяшчане-ж, ня глядзячы на гэта, ўвесь прыбытак ад вагі бралі сабе. Прывілей прызнаў, што мяшчане рабілі незаконна, і прапанаваў палову прыбыткаў ад вагі аддаваць баярам. Апроч таго, гаспадарская грамага дазваляла, каб у часе збору сярэбшыны і ардыншчыны, а таксама іншых гарадзкіх плат, якія прыпадаюць на людзей князёўскіх, панскіх і баярскіх і ўсіх духоўных, быў прысутным полацкі баярын, калі гэтыя асобы займаюцца ў Полацку гандлем і рамесніцтвам. Паводле пастанова гаспадара было дазволена „отчынам“ места Полацку і валасным людзям, якія жылі на землях сьвецкіх і духоўных асоб, падлягаць прысуду Майдэборскага права, ці знаходзіцца пад гарадзкім правам, як хто захоча. Вольныя-ж людзі, якія пасяліліся на землях прыватных зямляўласнікаў, павінны былі быць пад прысудам сваіх гаспадароў. Гэтая самая пастанова дазваляла мяшчанам браць дрэва на будаваньне і дрвы з гаспадарскіх пушчаў і яшчэ раз забараняла ім уваход у прыватнаўласніцкія пушчы і лясы. Урэшце, пастанова зазначала, што Полацк дагэтуль не пабудаваў гасьцінных двароў і млына „ку шкоде нашей и их самих“. Вялікі князь прапанаваў пабудаваць да бліжэйшых каляд на ўласны кошт гасьцінныя дамы і млын. У выпадку, калі гэты загад ня будзе выкананы, то гасьцінныя дамы і млын будуць пабудаваны на дзяржаўны кошт, і прыбытак ад іх эксплёатаваньня будзе паступаць у дзяржаўны скарб. Новая ўстава пацьвярджала абавязак мяшчан разам „с тыми людзьмі, духовными и с боярскими, которые вместе ремеслом ся обходят и которые ку праву их прислушают“, будаваць мост. Затое, ахова замку ад пажараў ускладалася ня толькі на мяшчан, але на ўсіх людзей прыватнаўласніцкіх, якія жывуць у Полацку. Роўным чынам, жыхары Полацку абавязаны, як і даўней, правіць паркан. Такім чынам, лютавая Устаўная Трамаэта Жыгімонта I—1529 году, захаваньне за Полацкам усе правы і прывілеі, зрабіла баярам формальныя нязначныя палёгкі ў адносінах кантроляваньня збору падаткаў з прыватнаўласніцкіх людзей, якія жылі ў горадзе і займаліся гандлем. У той самы час яна яшчэ раз адзначыла абавязак немяшчанскіх элементаў прымаць удзел як у вахове замку ад пажараў, гэтак і ў пабудаваньні ўзмаценьняў.

Ня глядзячы на тое, што ў Полацку было Майдэборскае права, полацкія мяшчане ня былі адасобнены зусім ад воласьці. Яны заставаліся зямляўласнікамі і, як зямляўласнікі, падлягалі ў справах зямельных суду ваяводы, а ва ўсіх іншых справах былі падсудны Майдэборскаму праву. З гэтае самае прычыны мяшчане ня страцілі канчальна сувязі з тутэйшым грамадзянствам. Абавязак прыватнаўласніцкіх людзей прымаць удзел у вахове замку і ў будоўлі паркану, сьведчылі аб захаваньні агульных сувязях і інтарэсах мяшчан з воласьцю, ня глядзячы на Майдэборскае права.

IV.

Прадстаўніком Полацкае зямлі і ўлады вялікага князя быў намесьнік Полацкі, якому з пачатку XVI стагоддзя далі найменне вая-

¹⁾ Акты Лит.-Русск. государства, № 191.

ноды. Гэта, як думае профэсар Любаўскі, адбылося каля 1504 году¹⁾. Праўнае палажэньне намесьніка-ваяводы Полацкага вызначалася зьместам Полацкае Устаўнае Земскае Граматы, паводле якое насельніцтва Полацкае зямлі мела права мець ваяводу „по их воле“. Намесьнік-ваявода, які не дагадзіў насельніцтву і зрабіўся „не любым“, павінен быў быць зняты з пасады. Як толькі ваявода прыяжджаў на месца, ён прысягаў полацкім жыхаром „без их справы полочанина не казнити ни в чем“²⁾. Гэтым самым Полацкая зямля забясьпечыла сабе ўдзел у адіраўленьні суду на падставе тутэйшага права. Ваявода Полацкі выступае як прадстаўнік усяе зямлі і намесьнік улады вялікага князя, ад імя якое ён адпраўляе суд. У часе вайны ўсе зямляўласьнікі, якія нясуць вайсковую павіннасьць, становяцца пад загад ваяводы. Ваявода павінен вырашаць судовыя справы толькі на месцы, нават у тых выпадках, калі абвінавачанаму пагражае кара сьмерці, у вадпаведнасьці з паявіўнай вышэй прысягай. Вінавайца адбываў кару ў Полацку „с полачане по испросу“. Устаўная Земская Грамата забараняла ваяводзе офіцыяльныя падарожы па тэрыторыі зямлі, за выключэньнем падарож на паляваньне, „в ловы“, але ў гэтым выпадку насельніцтва было вольна ад абавязкаў даваць ваяводзе „стацы“—„ино станом не дарити“ Грамата вызначала памеры тых плат, што паступалі ў скарб ваяводы за паасобныя службовыя даручэньці, якія выконвалі яго слугі ў зьвязку з судовымі справамі. Апроч таго, Грамата забараняла ваяводзе браць „посулы“ „от пригонов городских“, але затое ваяводзе ішлі „от вари гостинца, по полукопе от всякой вари“. Былі ў яго розныя прыбыткі і мытнага характару³⁾. Супрацоўнікамі ваяводы ў справе кіраванья зямлёю былі: гараднічы, харужы, баброўнічы і гарадзкі цівун. Пасала гараднічага была ўтворана ў часы Казімера Ягелёнчыка. Спроба Полацкага намесьніка павялічыць компэтэнцыю гараднічага, як ужо казалі вышэй, пасьпеху ня мела, і там быў пакінуты даўнейшы парадак, як прасіў аб тым Полацак⁴⁾. Другою ўрадаваю асобай быў гарадзкі цівун. Полацкая Устаўная Грамата забараняла „воеводиным слугам тиунство держати“⁵⁾. Апроч таго, цівун ня меў права езьдзіць разам з слугамі ваяводы па Полацкай воласьці. Цівун судзіў людзей гарадзкае воласьці, а таксама людзей Чэрсвяці, куды было забаронена езьдзіць слугам ваяводы. Ва ўсіх іншых частках Полацкае зямлі, на ўласных гаспадарскіх землях, суд і кіраўніцтва належылі ваяводзе, але ён павінен быў разглядаць усе справы ў горадзе. Полацкая Устаўная Грамата вызначала раён уплыву цівунскае ўлады з тае прычыны, што нават некаторыя спаміж мяшчан імкнуліся аддацца пад гарадзкі прысуд. Харужы і баброўнічы, мелі спэцыфічныя абавязкі. Намесьнік-ваявода кіраваў або сам, або цераз сваіх намесьнікаў, або, урэшце,—цераз полацкіх баяр, якія трымалі паасобныя воласьці па гадох⁶⁾.

Намесьнік-ваявода,—прадстаўнік улады вялікага князя,—павінен быў стаяць на вярце закону і выконваць усе загады гаспадара. Але ў жыцьці не заўсёды так было, і паміж ваяводамі і тутэйшым насельніцтвам вынікалі паважныя непаразуменьні. Не дарма Полацкая Устаўная Грамата так старанна імкнецца абараніць насельніцтва ад магчы-

1) М. К. Любавский. Областное деление, стар. 254.

У пачатку XVI стагоддзя ваяводамі былі: Станіслаў Глебавіч, Войцэх Гаштольд, Ян Глебавіч, Петра, сын Станіслава, Кішка, Пётра Корсак.

2) Акты Зап. Росси, т. II, № 70.

3) Полацкая ревизия, стар. 28.

4) Русск. Историч. Библиот., т. XXVII, стар. 28—29.

5) Акты Зап. Росси, т. II, № 70, стар. 59.

6) Ibid., т. I, № 175.

Полацк. Цытадэльны вал. XVI ст.

ных з боку ваявод няправільных учынкаў. Дараваньне Полацку Майдэборскага права, натуральна, закранала інтарэсы ваяводы. Непаразумеьні ваявод з мяшчанамі цягнуліся, здаецца, увесь час, і шмат спраў паступала на разгляд вялікага князя. Спачатку, каб спыніць гэты Жыгімонт I выдаў 27 сьнежня 1510 году больш падрабязны прывілей на Майдэборскае права, у якім былі ўнесены тыя зьмены, што зрабіла вышэйшая ўлада пасля наданьня асноўнага прывілею¹⁾. Але і гэты прывілей не пагадзіў Полацкага ваяводу і места. Асабліва выдаўся сваімі незаконнымі ўчынкамі ваявода Пётра, сын Станіслава, Кішка. Яго злачынствы былі вельмі значны, з прычыны чаго абуранае мяшчанства звярнулася да вялікага князя, просячы спыніць гэткую дзейнасьць ваяводы. У вадказ на гэта, Жыгімонт I выдаў 10 красавіка 1527 году Ўстаўную Грамату на імя ваяводы, у якой зазначаў як злачынствы яго самога, гэтак і падпарадкаваных яму ўраднаўцаў, і вымагаў каб дзейнасьць адміністрацыі не парушала прывілею на Майдэборскае права. Разам з тым Жыгімонт I абяцаў мяшчанам, што ён разгледзіць усе злоўжываньні і крымінальныя ўчынкі слуг ваяводы, як толькі зьвернецца ў вялікае княства Літоўскае. Адначасна ваяводзе быў дадзены загад, каб „он сам и врадники, и его слуги наперед кривд не чиниди и привилья их, и устного нашего рассказания, и сего листу нашего, и права их Майборгского не рушали бы ничим“²⁾. Такім чынам, найвышэйшая ўлада павінна была констатаваць, што правы і загады вялікага князя ня выконвала тая ўлада, якая, як здавалася, павінна была перш за ўсё іх выконваць.

У компэтэнцыю ваяводы ўваходзілі судовыя справы. Полацкая Ўстаўная Грамата вымагала, каб суд адбываўся на месцы, паводле тутэйшага права, і толькі са згоды зацікаўленых у справе—яе можна было перанесці ў цэнтр. Трэба згадзіцца з такім тлумачэньнем адпаведнага тэксту граматы, якое прапануе профэсар Любаўскі³⁾. Суд павінен адбывацца публічна, а кара павінна адпавядаць характару і памеру злачынства, якое зрабіў абвінавачаны. Устаўная Грамата прызнае індывідуальную адказнасьць: жонка і дзеці, калі яны ня прымалі ўдзелу ў злачынстве, не падлягалі кары, і іх правы на маёмасьць заставаліся непарушымі. Устаўная Грамата не дае магчымасьці прысудзіць тую ці іншую кару без адпаведнага адпраўленьня суду. Ваявода судзіў не адзін—збавязкава павінны былі быць прысутны баяры і мяшчане. За выкаваньнем гэтых пастановаў Устаўнае Граматы заўсёды пільна сачылі. Адсутнасьць на судзе прадстаўніка з мясцовага грамадзяства, як паказьці профэсар Любаўскі, была прычынай адкладаньня справы. Склад такіх судовых удзельнікаў быў вельмі рознастайны. Апроч князёў, паноў і баяр Полацкае зямлі бывалі прысутнымі духоўныя і сьвецкія ўраднікі-гаспадара гараднічыя, баброўнічыя, цівуны⁴⁾. Лік удзельнікаў ня меў значэньня; ваявода судзіў у прысутнасьці аднаго баярына ці Полацкага архібіскупа; важна было, каб прадстаўнікі ад грамадзяства былі прысутны на судзе, а ня лік іх. Удзел мясцовых людзей у вадпраўленьні суду не абмяжоўваўся толькі тым, што яны былі прысутны на судзе і выказвалі свой погляд на справу, калі ваявода звярочваўся да іх за парадаю; звычайна, ваявода выносіў свой вырак „со бояре обмолвивши“,—формула, якая паказвала на актыўны удзел насельніцтва ў вырашэньні судовых спраў. На судзе ваяводы ня відаць, каб былі прысутны мяшчане, хаця-ж гэты факт пярэчыць зьмес-

¹⁾ Ibid., т. II, № 61.

²⁾ Ibid., № 747.

³⁾ Проф. М. К. Любаўскі. „Областнос деление“, стар. 865.

⁴⁾ Кніга запісаў XVI, лісты 131, 134, 135, 136, 137, 139, 142 і інш.

гу Полацкае констытуцыі. Аднак, адсутнасць мяшчан зусім зразуме-ла. Мяшчане атрымалі прывілей на Майдэборскае права і, будучы вылучаны ў асобную адміністрацыйна-судовую і грашова-гаспадарчую адзінку, яны мала былі зацікаўлены ў судовых процэсах, якія беспарэдна да іх ня мелі дачынення. Іншы раз ваявода не знаходзіў магчымым разглядаць справу і адкладаў яе да краёвага сойму. Гэтак, у 1532 годзе ваявода Ян Юравіч Глебавіч, разглядаючы справу князеў Сікалінскіх аб маёнтку Мільковічы пастанавіў: „обеим сторонам пред нами у Полоцку стать по Илиас дни, в тыйден“, калі там будзе адбывацца краёвы сойм, каб на ім, „со всей землей обмовивши“, выраныць спрэчныя справы¹⁾.

У Полацкай зямлі здаўна функцыянавалі краёвыя соймы, якія сьведчылі аб політычнай самастойнасці зямлі. Краёвыя соймы былі ўстаноўлены самаўраду, а разам з тым—і адбткам самадзейнасці зямлі; яны былі вельмі блізка звязаны з народным вечам. Пад уплывам эканомічнага развіцця зямлі і адпаведнае клясавае дыферэнцыяцыі грамадзянства змяняўся і склад краёвага сойму. У працах краёвага сойму прымалі ўдзел як сам ваявода, гэтак і ўрадавыя асобы зямлі, архібіскупы, тутэйшыя зямляўласнікі, князі, паны, баяры і мяшчане. Удзел мяшчан, хаця-ж яны і атрымалі 7 кастрычніка 1498 году прывілей на Майдэборскае права, паказваў на тое, што існавала адзінства Полацкае зямлі.

Краёвы сойм—найвышэйшая ўстанова, дзе выяўляліся пагляды зямлі, інакш кажучы,—тых кляс грамадзянства, якія трымалі ў сваіх руках асноўныя элементы народнае гаспадаркі: гандаль, прамысловасць і сельскую гаспадарку. Перш за ўсё, на краёвых соймах складаліся розныя просьбы да вялікага князя. Гэтак, пацьвярдзальная Устаўная Грамата Полацкае зямлі ад 23 чэрвеня 1511 году была выдадзена пасля таго, як падалі паклонную „от имени бояр, мещан и всего города, и всей земли Полоцкой“. Устаўная Грамата замацоўвала за мяшчанамі права падаваць паклонныя, што ўжо прадугледжвала скліканьне краёвага сойму. Абраньне кандыдатаў на пасаду ваяводы таксама належыць сойму, які меў права зняць ваяводу з пасады і замяніць яго іншым, калі насельніцтва было незадаволена ваяводай. Сойм, як поўнамоцны прадстаўнік усяе зямлі, укладаў умовы з немцамі, спаміж якіх—умову 1467 году пацьвердзіў вялікі князь Казімер. Краёвы сойм карыстаўся і правам законадаўчае ўлады. Устаўная Земская Грамата вымагала, каб ваявода судзіў полацкіх жыхароў паводле тутэйшага права, з удзелам у судзе мяшчан і баяр. Гэтае тутэйшае права складалася ў выніку законадаўчае дзейнасці народнага веча. Гэтак, у 1534 годзе ваявода Полацкі адклаў справу Сікалінскіх, пакуль ня будзе скліканы краёвы сойм, каб на гэтым сойме вырашыць пытаньне аб тым, што рабіць з зямляўласнікамі, якія ўхіляліся ад прыходу на суд, тлумачачы гэта сваёй службай і сваімі абавязкамі²⁾. Паста-нова краёвага сойму ў гэтым выпадку павінна была стаць законам, адным з формаў тутэйшага права. Той самы ваявода, Ян Юравіч Глеба-віч, з усімі баярамі Полацкае зямлі, прыняў пастапову, колькі трэба плаціць за пераймо каня ці якое-небудзь іншае жывёлы, якая адста-ла ад войска³⁾. Папы і баяры полацкія прымалі ўдзел у выдаваньні ўставы для полацкіх млынароў. Усе гэтыя факты зьяўляюцца паказаль-нікам пэўнага значэньня краёвых соймаў.

¹⁾ Ibid., лісты 138—140. Проф. М. К. Любавский „Областное деление“, стар. 872.

²⁾ Ibid., лісты 138—140.

³⁾ Ibid., ліст 289. Проф. М. К. Любавский „Областное деление“, стар. 875.

V.

З пашырэннем хрысціянства ў Полацкай зямлі, яе вылучылі ў асобную адміністрацыйна-царкоўную акругу; на чале яе стаяў біскуп, які залежыў у царкоўна-адміністрацыйных адносінах ад Кіеўскага мітрапаліта. Але гэтая залежнасць была толькі номінальнай, бо, з прычыны далёкасці Полацку ад Кіеву, мітрапаліт фактычна ня меў ніякае магчымасці выяўляць сваю ўладу, асабліва, калі мець на ўвазе напружаныя адносіны Кіеву з Полацкам.

Праўнае палажэнне Полацкае царквы заставалася бяз змен з моманту ўваходу Полацкае зямлі ў склад вялікага княства Літоўскага. Полацкі ўладыка, як і даўней, быў падпарадкаваны Кіеўскаму мітрапаліту, незалежна ад таго, ці быў Кіеўскі мітрапаліт адначасна і мітрапалітам Маскоўскім, ці Кіеўская мітраполія была арганізацыяй асобнай ад Масквы. Дзякуючы таму, што Полацк знаходзіўся досыць далёка ад Кіеву і Масквы, залежнасць Полацкага ўладыкі ад Кіеўскага мітрапаліта была фіктыўнай. Унутры свае епархіі Полацкі ўладыка карыстаўся поўнай свабодай у сваёй дзейнасці. У склад Полацкае епархіі ўваходзілі Полацкая і Віцебская землі. Дзякуючы гэ- таму захавалася царкоўна-адміністрацыйнае адзінства абедзвюх зямель, хаця-ж політычна Віцебская і Полацкая землі былі адасобнены адна ад другое. Праўда, у характары і будове народнае гаспадаркі, у арганізацыі грамадзянства і адміністрацыйна-дзяржаўнага кіравання абедзве зямлі мелі шмат агульнага, дзякуючы чаму захавалася эка- номічнае адзінства Полацкае і Віцебскае зямель, а разам з гэтым магло захавацца і царкоўна-адміністрацыйнае адзінства.

Дзякуючы таму, што Полацкая зямля ў эканомічных і політыч- ных адносінах была адасобнена, Полацкая царква захавала поўную аўтаномію і незалежнасць ад сьвецкае ўлады яшчэ ў часы дзяржаў- на-праўнае свае незалежнасці. Полацкая праваслаўная царква заха- вала сваю незалежнасць з усімі правамі і вынікамі, якія з гэтае не- залежнасці выходзілі, і тады, калі Полацкая зямля павінна была пры- няць Літоўскага князя; правы і перавагі царквы былі азначаны ў тэй умове, якую Полацкая зямля ўлажыла з князем. Артыкулы ўмовы князя Андрэя, сына Альгерда, з Полацкай зямлёй механічна пераносіліся ў наступныя прывілеі і былі ўключаны ў агульны па- цярджальны прывілей 23 ліпеня 1511 году, на правы і вольнасць Полацкае зямлі¹⁾.

Згодна з памянёным прывілеем, Полацкая царква захоўвала поў- ную незалежнасць ад сьвецкае ўлады ў адміністрацыйна-гаспадарчых адносінах. Роўным чынам, царква захоўвала свае маемасныя пра- вы таксама ў непарушнасці. Вялікі князь дакляраваў насельніцтву зямлі „церквы божыей не вступатися, в дом божий святой Софен и в дом божий святой спаса и в иные дома церковные не всту- патися“. Пацярджальная Устаўная Грамата Віцебскае зямлі ад 16 чэрвеня 1503 году змяшчала ў сабе такую-ж самую гарантыю. Апроч таго, яна гарантавала непарушнасць веры літоўцаў і ляхаў, у выпадку, калі-б апошнія прынялі праваслаўе²⁾. У Полацкім прыві- леі 1511 году ня змешчана такое гарантыі, але, дзякуючы адзінству Полацкае і Віцебскае зямель у царкоўна-адміністрацыйных адносінах, вышэй памянёны артыкул Граматы меў, зразумела, значэнне і для По- лацкае зямлі. Апроч таго, што незалежнасць праваслаўнае царквы была прадугледжана зямскімі прывілеямі, яна была пацярджана

¹⁾ Акты Зап. Росии, т. II, № 70.

²⁾ Ibid., т. I, № 204.

і ў асобным прывілеі, які быў выдадзены Полацкай царкве з прычыны просьбы і хатадніцтва Лукі, архібіскупа Полацкага і Віцебскага. Архібіскуп Лука зьявляўся да вялікага князя Аляксандра, просячы пацьвердзіць усё тая царкоўныя правы і перавагі, якія яна мела здаўна і якія знаходзілі сабе праўную пастанову ў так званым зьвітку Яраслава (сына Уладзімера). Зьвітак гэты змяшчаў у сабе ўсё царкоўныя правы і ўстанаўляў незалежнасьць царкоўнае арганізацыі ад сьвецкае ўлады.

Вялікі князь Аляксандар пашоў насустрач просьбам Полацкага ўладыкі і абвясціў на імя яго 26 сьнежня 1508 году прывілей¹⁾, які даваў права архібіскупам Луцэ і яго наступнікам „судить и рядити и вси дела духовные справовати, христианского и грецкого закона, подле тых прав выпису того свитка Ярослава вечно на веки веков“. З гэтае прычыны вялікі князь даў пасля гэтага загад адміністрацыі, усім зямляўласнікам, як духоўным, гэтак і сьвецкім, аднаго і другога вызнаньня „штобы кривды бы церкви божией архиепископы не чинили и в доходы церковные и во вси права, и в суды духовные не вступалися“, бо за архібіскупам Лукой застаецца суд і кіраваньне царкоўнаю маемасьцю „подле давного обычая“. Прывілей пацьвердзіў права асоб, якія жылі на царкоўных землях у гарадох, займацца гандлем, з умовай выплаты, разам з горадам, усіх павіннасьцяў. Прывілей захоўваў за сьвецкімі людзьмі каталіцкага вызнаньня права патронату над цэрквамі закону грэцкага, аднак, з умовай, што патрон „не мает моцы того священника от той церкви рушити без осмотра и воли архиепископией“. У выпадку, калі ў князёўскіх і панскіх дварох была пабудавана праваслаўная царква, якая знаходзілася над патронатам архібіскупа, апошні захоўваў свае правы непорушнымі. Урэшце, прывілей таксама абзраняў гонар і паважнасьць праваслаўнага духавенства. Асобы аднаго і другога вызнаньня, якія абразілі моральна ці фізычна сьвяшчэньніка, падлягалі духоўнаму суду. Такім чынам, незалежнасьць Полацкае царквы ад сьвецкае ўлады ў царкоўна-адміністрацыйных адносінах была захавана. Гэтая ідэя незалежнасьці не прарэчыла існаваньню права патронату з боку сьвецкіх зямляўласнікаў і кіраўнікоў гаспадары, бо за Полацкім архібіскупам заставалася права контролю над дзейнасьцю земляўласнікаў і адміністрацыі ў адносінах да парахіяльнага духавенства.

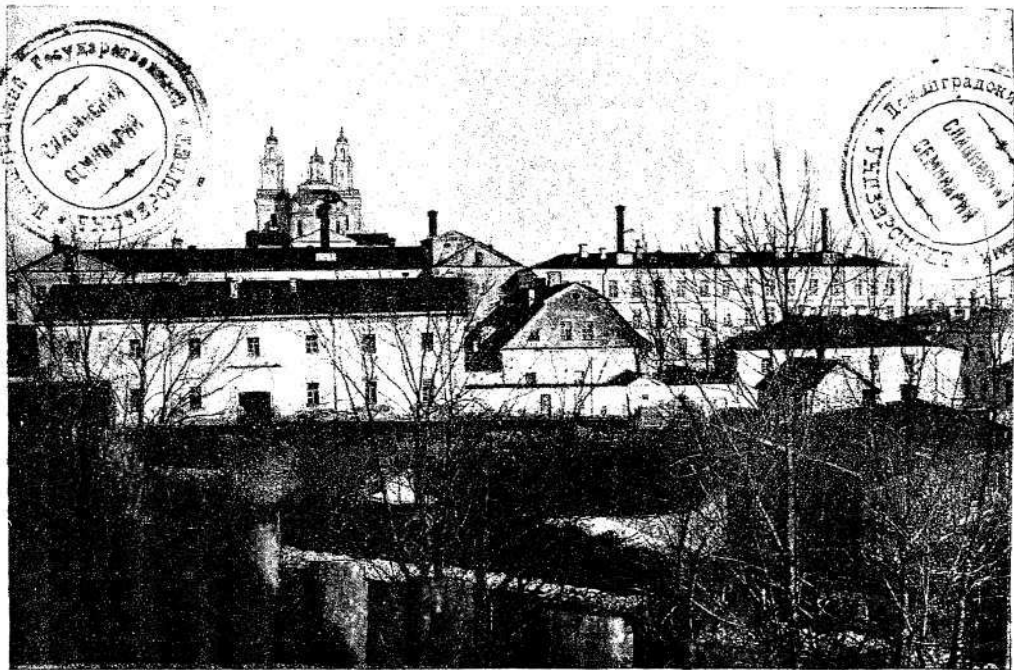
Пад загадам біскупа знаходзіліся цэрквы ня толькі ў Полацкай зямлі. Праваслаўная царква сьв. Міколы ў Рызе таксама была ў сфэры ўплыву Полацкага ўладыкі, які меў права прызначаць у вольныя парохіі сьвяшчэньнікаў—сваіх кандыдатаў і зьяўляць іх, зьяўляючы новымі асобамі, калі ён знаходзіў іх неадпаведнымі. У Рызе здаўна была беларуская колёнія, вядомая пад назовам „русский конец“, дзе знаходзілася царква сьв. Міколы. Помнікі захавалі некалькі фактаў, якія сьведчаць аб правах біскупа ў адносінах да праваслаўнае царквы ў Рызе. Гэтак, у 1521 годзе, полацкі архібіскуп Язэп звольніў сьвяшчэньніка царквы сьв. Міколы, імя Івана, а на яго месца прызначыў свайго зцяя, таксама Івана²⁾. Праз два гады быў прызначаны новы сьвяшчэньнік, нейкі Мацей Якабсон. Звычайна, у такіх выпадках архібіскуп зварочваўся з адпаведным пасланьнем да Рыскага магістрату, просячы перадаць новаму сьвяшчэньніку ключ і царкву³⁾.

Полацкія архібіскупы былі кандыдатамі тутэйшага грамадзянства, духоўнага і сьвецкага. Князі, баяры, паны і ўсё слаўнае „господне

¹⁾ Вит. старина, т. I, № 17.

²⁾ Витебская старина, т. V. Материалы для истории Полоцкой епархии. Составил и издал А. Сапунов. Витебск. 1888, № 24. (Далей прыводзіцца скарочана: „Вит. Старина, т. V“).

³⁾ Ibid., № 27.

Полацк. Будынкi б. Езуіцкае калегіі.
XVII—XVIII ст.

людство" прымалі ўдзел у выбранні біскупа¹⁾. Хіротонія залежыла ад Кіеўскага мітрапаліта, які спецыяльна іншы раз прыяжджаў дзеля гэтага ў Літву. Тутэйшае грамадзянства, відаць, мела контроль над дзейнасцю свайго архібіскупа. Гэтак, у 1544 годзе шляхта Полацкае зямлі зьвярнулася да вялікага князя Жыгімонта II з скаргай на дзейнасць Полацкага архібіскупа Сымона. Вялікі князь уважліва разгледзеў скаргу Полацкае шляхты і аддаў загад земляніну Войне Пятровічу выехаць у Полацк, каб той дазнаўся „о тых вси кривдах и шкодах и тяжкостях, которые Полоцкий владыка причинил населению“. Война павінен быў сабраць усе патрэбныя весткі, а ўсё тое, што біскуп несправядліва ўзяў, зьвярнуць законным уласнікам. Разам з тым, вялікі князь знашоў патрэбным паведаміць Кіеўскага мітрапаліта аб учынках Полацкага архібіскупа, а Полацкай шляхце даручыў запрасіць Кіеўскага мітрапаліта ў Літву, каб той разгледзеў справу архібіскупа і супольна— „разузнание и справедливость тому, наконец без отволоки учинить водле обычаю, закону их и права писаного земского“²⁾. Ня гледзячы на тое, што прывілей захоўваў непарушнасць царкоўнага суду, на практыцы шмат асоб, незадаволеных дзейнасцю біскупа, падавала скаргі вялікаму князю, каб той разглядаў справы і аднаўляў парушанае царкоўнае права, перадаючы тое ці іншае спрэчнае пытаньне на разгляд Кіеўскага мітрапаліта. Гэтак, калі Полацкі архібіскуп Сымон скасаваў шлюб баярыні Тамілы Гітаўтаўны з сынам мітрапаліта (потым ён дазволіў яму жаніцца зноў, хаця-ж аб гэтым сама баярыня, якая многа пакутвала „от окруженства мужа“, не прасіла), то вялікі князь, у адказ на паклонную баярыні, зьвярнуўся да Кіеўскага мітрапаліта з просьбаю, каб той „водле обычаю и закона и права вашего духовного в том ее заховал и владыце Полоцкому оното неслушного разлучения, малженства их (што есть проти ку богу и с погоршением многих людей закона вашего) легче не опушал, а так бы того з столца своего дозрел, якося на таковых у праве вашем духовном описует“³⁾. З гэтага відаць, што вялікі князь выступаў, як абаронца інтарэсаў шляхты ня толькі ў справах сьвецкіх, але і ў справах духоўных.

Полацкі біскуп займаў у Полацкай зямлі выдатнае становішча, быў значнай політычнай фігурай і прымаў актыўны ўдзел у політычным жыцці. Яму даводзілася іншы раз выступаць у зносінах з немцамі, як прадстаўніку ўсяе зямлі. Гэтак, калі Полацкі біскуп Якаў даведаўся аб замірэньні немцаў з вялікім князем Вітэнем, ён зьвярнуўся да адміністрацыі гораду Рыгі, просячы прапусьціць хлеб у Полацк⁴⁾. Політычным значэньнем полацкіх біскупаў тлумачыцца, між іншым, і тое, што яны тытулявалі сябе архібіскупамі. Калі Кіеўскі мітрапаліт не згаджаўся прызнаць за Полацкім біскупам тытулу архібіскупа, то ўладыка Аўхім паскардзіўся на Кіеўскага мітрапаліта вялікаму князю на тое, што „он дей не пишет мене в листех свайх архиепископом, а перед тым дей митрополитами до моих предков, владык полоцких писывали архиепископам, а сами предковы мои в листех своих титул свой писывали архиепископы, и он дей ми того ныне боронит“. Каб вырашыць спрэчнае пытаньне, вялікі князь заклікаў да сябе князеў Друцкіх і Полацкіх баяр, якія прызналі, што Полацкі ўладыка здаўна меў тытул архібіскупа. Паводле гэтага вялікі князь прыняў пастанову, каб на будучыну Кіеўскі мітрапаліт тытуляваў Полацкага ўладыку архібіскупам⁵⁾.

1) Вит. Старина, т. I, № 14.

2) Вит. Старина, т. V, № 32.

3) Ibid., № 33.

4) Вит. Старина, т. I, № 8.

5) Ibid., № 19.

Там-ж вялікі князь Жыгімонт вырашыў пытаньне аб старшынстве ўладык Полацкага і Уладзімерска-Берасьцейскага. Князі Друцкія і баяры полацкія, якіх запыталіся пра гэта, адказалі вялікаму князю, што „завжды владыкі Полацкія вышэ о владык Владимирских сежевали“. Вялікі князь, разам з панамі раднымі, вырашыў справу на карысьць біскупа Полацкага ¹⁾. Відавочна, паказаньне тутэйшых зямляўласнікаў мела вялізнае значэньне. Гэткія факты, калі прадстаўнікі духавенства зварочваліся да вялікага князя, давалі яму права прымаць удзел у вырашэньні царкоўна-адміністрацыйных пытаньняў, дзякуючы чаму незалежнасьць царквы ад адміністрацыі на практыцы парушалася. Усе царкоўныя асобы і ўсгановы, паводле старадаўняга звычайу, падлягалі суду ўладыкі. Аднак, паасобныя манастыры, якія мелі спэцыяльныя граматы, былі вольны ад біскупскага суду. Гэтак, Полацкі манастыр, у імя прачыстае, атрымаў ад Полацкага князя грамату на розную маемасьць; грамата гэтая ў той самы час звальняла манастыр ад падсуднасьці біскупа. Усё насельніцтва, якое жыло на тэрыторыі манастыра, было падпарадкавана ігумену ²⁾. Дзякуючы гэкім імунітэтам манастыр становіўся асобнай царкоўна-грамадзкай арганізацыяй, якая была вельмі слаба зьвязана з вышэйшаю царкоўнаю ўладай. Полацкі ўладыка быў вельмі буйным зямляўласнікам. Паводле вестак Полацкае рэвізіі 1552 году, Полацкі ўладыка стаўляў на вайну 50 коньнікаў ³⁾. Дзякуючы гэтаму Полацкі ўладыка, як буйны зямляўласнік, меў вялікае значэньне ў жыцьці Полацкае зямлі. З другога боку, як зямляўласнік, ён быў зьвязаны супольнымі эканамічнымі і політычнымі інтарэсамі з тутэйшым грамадзянствам, дзякуючы чаму ў грамадзянстве падтрымліваўся інтарэс да царкоўных спраў Полацкае зямлі.

Калі Полацку было нададзена Майдэборскае права, дык гэта было прычынай раду konflikтаў паміж царквой і полацкай адміністрацыяй. Гарадзкая ўлада забірала некаторыя сёлы і вёскі, якія належылі царкве; з свайго боку, людзі, якія жылі ў гарадох на царкоўных землях і прымалі ўдзел у гандлі, не хацелі выплачваць гарадзкіх падаткаў, хаця-ж аб гэтым казала Грамата вялікага князя 1503 году, якая пацьвярджала правы і перавагі Полацкае царквы. Урэшце, царкоўныя людзі прымушаны былі падпарадкавацца Майдэборскаму праву. Пацьвярдзальны прывілей 1511 году, дазваляючы царкоўным людзям займацца гандлем і рамесніцтвам, аднак, зазначаў, што яны абавязаны прымаць удзел разам з мяшчанамі ў выплаце тых падаткаў, якія прыпадаюць на мяшчан. Разам з тым, царкоўныя людзі павінны былі прымаць удзел у старожахадзеля аховы гораду. Каб пазбавіць ніжэйшае духавенства ад розных злачынстваў з боку ўлады біскупа, у Полацкім земскім прывілеі было вызначана, якія прыбыткі біскуп меў права атрымліваць ад гэтага духавенства ⁴⁾. Дзякуючы гэтаму, усе паборы біскупа, якія ня мелі падставы ў Полацкім прывілеі, былі незаконнымі.

Насельніцтва Полацкае зямлі, галоўным чынам, належыла да праваслаўнага вызнаньня. Аднак, трэба констатаваць, што ў Полацку было і каталіцкае вызнаньне. Ужо ў часы вялікага князя Аляксандра было лабудавана паводле яго загаду „колько божниц Римского закона“ ⁵⁾. Полацкі прывілей на Майдэборскае права вымагаў, каб палова бурмістраў абіралася з складу асоб каталіцкага вызнаньня. Роўным чынам, з двох радцаў адзін павінен быць каталіком. Усё гэта сьведчыць аб роўнапраў-

¹⁾ Ibid., № 20.

²⁾ Вит. Старина, т. V, № 7.

³⁾ Полоцкая ревизия, стар. 107.

⁴⁾ Акты Зап. России, т. II, № 70.

⁵⁾ Ibid., т. I, № 192, стар. 235.

насьці аднаго і другога вызнаньня. Аднак, відаць, каталіцызм у Полацкай зямлі меў нязначнае пашырэньне. Калі Сьцяпан Баторы ўзяў Полацак у маскоўцаў, то на ўсёй Полацкай зямлі ня было ніводнае каталіцкае царквы: яны або былі зруйнаваны ў часы маскоўскае окупацыі, або існаваньне іх спынілася з прычыны адсутнасьці парахіян (аб гэтым больш дакладна можна даведацца ў першым томе „Віцебскае Старасьветчыны“, стар. 602). У кожным разе, у Полацкай зямлі канца XV і пачатку XVI стагодзьдзя ня было ніякага рэлігійнага антаганізму.

